

РОЗДІЛ 5

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ У ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ЕКОНОМІЦІ

5.1. Форензик у системі консалтингу з безпеки підприємств

Глобалізація бізнесу, збільшення масштабів операційної діяльності, крім позитивних аспектів ведення бізнесу, супроводжується низкою проблемних сфер. Зокрема, тенденції транскордонного ведення бізнесу створює передумови для виникнення шахрайських дій усередині корпорації.

На сучасному етапі розвитку світової економіки доступ до інформації, як ресурсу, може використовуватися будь-яким суб'єктом господарювання з метою отримання незаконних доходів. Доступ до інсайдерської інформації та можливість підробки документів може стати приводом для вчинення шахрайських дій. Очевидно, що власники корпорацій прагнуть максимально убезпечити свій бізнес від незаконного втручання та прямих та непрямих збитків. Швидкість доступу до інформації, можливість її зберегти та використати виступає головною конкурентною перевагою в глобальному світі. Вона може і додатково мобілізуватися завдяки використанню сучасних форм її мобілізації, однією з яких є, по суті, консалтинг.

Термін «форензик» походить від латинського слова “forēnsis”. Його етимологія бере свій початок у Стародавньому Римі, де в процесі суперечки обвинувач і обвинувачений мали навести аргументи на підтримку своєї позиції. Пріоритет віддавався тому, чиї аргументи були найбільш переконливими. Цей термін походить від латинського терміну *forensis*, що означає «перед форумом» [1]. Праці у сфері причин і факторів виникнення внутрішньокорпоративного шахрайства здебільшого ґрунтуються на роботі Едвіна Сазерленда, який у 1939 році ввів поняття «white collar crime», так зване шахрайство «білих комірців» – незаконні діяння топ-менеджменту найбільших корпорацій із використанням свого службового становища [2, с. 45-59; 3; 4; 5]. Окремі питання проведення форензик діяльності підприємств розглядалися в наукових працях учених-економістів, таких як Т. В. Голден, С. Л. Скалака, М. М. Клайтон, Д. Д. Бартолуччі, Дж. Дж. Френк, Д. Дженсен, Дж. А. Мэннінг.

Шахрайство – це особливість кожної організованої культури у світі. Це впливає на багато організацій, незалежно від розміру, місця розташування або галузі. Відповідно до опитування ACFE у 2004 році американські компанії втратили приблизно 660 мільярдів доларів через професійну діяльність шахраїв та зловживання [6]. Тридцять два відсотки всіх шахрайств здійснюються чоловіками у віці від 41 до 50 років, тоді як найбільша втрата за шахрайство викликана чоловіками у віці 60 років і старше [6]. У сфері матеріальної фінансової звітності – шахрайство у двох дослідженнях, що проводиться з цього питання, як з використанням інформації, отриманої від SEC, зазначалося, що більше 70 % усіх випадків шахрайства у фінансових звітах здійснюються топ-менеджерами корпорації [7].

На основі досліджень, проведених PwC (PwC Economic Crime Survey) та Асоціацією Сертифікованих експертів з питань шахрайства (ACFE), шахрайство є поширеним явищем. В Європі, за даними PwC Global Economic Crime Survey, 42,5 % великих європейських компаній стали жертвами шахрайства у 2000 і 2001 роках. Серед усіх опитаних компаній середня вартість шахрайства становила 6,7 млн євро. Загалом приблизно 40 % великих європейських організацій зазначили, що ризик шахрайства в майбутньому буде принаймні настільки ж високим, як тепер приблизно одна третина з опитаних представників корпорацій вважають, що рівень шахрайства буде ще вище [8]. Кожне сьоме шахрайство розкривається зовсім випадково, близько 8 % злочинів розкривається після надходження скарг від клієнтів і постачальників та кожен десятий злочин розкривається завдяки співробітникам компанії за винагороду.

Серед чинників виникнення шахрайських дій варто згадати про праці американського соціолога Дональда Крессі, який у 1950-х роках ввів поняття трикутника брехні [9] (рис. 5.1). Аналіз запропонованого трикутника знаходимо також у працях Коенена та Велла [10; 11].

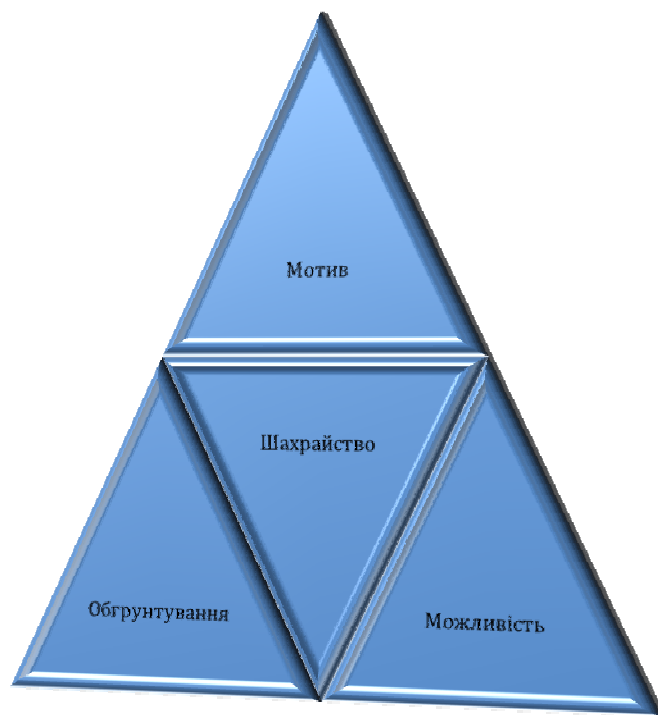

Рис. 5.1. Трикутник шахрайства

Відповідно до класичної теорії, приводом для виникнення шахрайських дій є три умови: мотив (motive), можливість (opportunity) і обґрунтування (rationalization), тобто повинно виконуватися три умови: наявність можливості крадіжки, мотивів для скоєння крадіжки та морального виправдання скоєних злочинів.

Можливість (opportunity). Причини для здійснення шахрайських дій можуть виникати в разі різкого погіршення фінансового стану, термінової потреби у фінансових коштах і відсутності можливості їх отримати в необхідний термін, особистісний «азартно-шахрайський» склад розуму. Можливість зазви-

чай з'являється, якщо відсутній контроль у бізнес-процесах або у разі слабого контролю в перехідних умовах (наприклад, перехід від паперової до комп'ютеризованої системи).

А головне – у відсутності процедур корпоративного управління: відсутність делегування повноважень, дисбалансі повноважень і відповідальності (рішення не закріплені чітко за уповноваженими співробітниками, приймаються безсистемно і хаотично, при цьому немає відповідальності за недбале дії), відсутності процедур контролю за виконанням рішень топ-менеджментом і звітності менеджменту за результати роботи. З практики можна відзначити, що зменшує ризик скоєння шахрайських дій впровадження належних процедур корпоративного управління в компаніях і включення до складу органів управління незалежних директорів, об'єктивного і незалежного контролю з їх боку, виконання Кодексу корпоративного управління і Кодексу етики.

Обґрунтування (rationalization). Зазвичай у нечесності співробітників винні не тільки вони самі, а й компанія, яка не встановила ефективні процеси. Як приклад можна навести підвищення заробітної плати українських професіоналів у розмірі від 50 до 150 доларів у кінці року, в той час як іноземні співробітники отримують підвищення в сотні тисяч доларів. Якщо етична поведінка лише декларується, а реальна поведінка керівників далека від красивих принципів з Збірника Політик і Процедур компанії, не варто очікувати і від співробітників їх виконання.

У сучасному ж розумінні «форензик» являє собою розробку комплексу заходів системи контролю. З одного боку, ці заходи спрямовані на запобігання вчинення протиправних дій, здійснюваних посадовими особами компанії (менеджментом), а також на припинення зловживання службовим становищем. З іншого боку, вони спрямовані на розслідування фактів шахрайства, внаслідок яких репутації компанії було завдано збитків або ж це спричинило за собою істотні фінансові втрати. Весь спектр шахрайських дій доречно класифікувати з метою підвищення ефективної протидії профілактики, виявлення та усунення (рис. 5.2).

Проблемою формування та застосування методик фінансового розслідування займаються багато закордонних теоретики і практики, а також великі аудиторські компанії та громадські організації з бухгалтерського обліку та аудиту. У виданні «A guide to forensic accounting investigation» цілий колектив американських авторитетних фахівців розглядають проблеми проведення незалежного фінансового розслідування. Серед них особливо варто виділити Т. В. Голдена, С. Л. Скалака, М. М. Клайтон. Так, Т. В. Голден зосереджує увагу на тому, що при наданні форензик-послуг необхідно перш ніж досліджувати психологію шахрайства, зрозуміти, яким чином особа приймає рішення про вчинення фінансового злочину і які фактори в організації створюють ґрунт для виникнення ризику зловмисних дій. Т. В. Голден також виявляє потенційні помилки, які можуть здійснювати керівництво й аудитори, підозрюючи співробітників у неправомірних діях. Однією з найважливіших методик форензик, на думку ученого, є проведення інтерв'ю. Крім того, він вважає, що компаніям необхідно оцінювати доцільність передачі матеріалів за результатами розслідування в слідчі органи і формує на основі американської судової практики кри-

терії такої оцінки, оскільки бажання організації, щоб злочинець був переслідований за законом, може мати для неї самої негативні наслідки. Наприклад, господарюючий суб'єкт може нести судові витрати, проте винний у шахрайстві може бути виправданий. Американська юридична практика показує, що присяжні часто бувають прихильні до обвинувачених у «білокомірцевих» злочинах, вірячи в те, що втрата роботи і шкода репутації вже є спокутою за провину [12].

Рис. 5.2. Класифікація випадків шахрайства

С. Л. Скалак більшою мірою концентрується на схемах спотворення звітності, підкреслюючи, що знання подібних схем у процесі аналізу фінансової звітності при здійсненні форензик необхідні для виявлення шахрайства [12]. М. М. Клайтон досліджує питання методики форензик та наводить приклад формування плану проведення форензик, методики збору і захисту інформації, а також перераховує основні ознаки підроблених чеків і інвойсів. Автор наголошує на особливостях аналізу звітності в процесі форензик і пропонує методику такого аналізу. Більш того, М. М. Клайтон розглядає аналіз баз даних як невід'ємну технологію фінансового розслідування і пропонує способи тестування даних [12]. Інші автори зачіпають проблеми взаємодії форензик і внутрішнього аудиту (Д. Д. Бартолуччі), а також розкриття фактів шахрайства стосовно виручки і доходів (Дж. Дж. Френк, Д. Дженсен) [13]. Доктор Дж. А. Меннінг, практикуючий фахівець форензик і дослідник шахрайства, у своїй роботі «Financial investigation and forensic accounting», крім вивчення питань застосу-

вання аудиторського та аналітичного методів у форензік, підходить до цієї галузі знань з боку економіки злочинів, маючи на увазі раціональність злочинця і його вибір на користь криміналу [14]. Найбільш цікавим у цій роботі є дослідження впливу організованих злочинних угруповань різних національностей і рекету на вчинення шахрайських дій в економічному суб'єкті. Дж. Меннінг звертає увагу на принципи дії організованої злочинності і порушує питання про способи виявлення її присутності в економічній діяльності при наданні форензік-послуг, а також на основі результатів фінансового розслідування пропонує вживати спеціальних заходів на законодавчому рівні, які дозволять схилити індивіда до законної діяльності. Інструментом, що стримує шахрайство, Дж. А. Меннінг вважає федеральний закон RICO (Racketeer influenced and corrupt organizations act), прийнятий у США в 1970 р. і спрямований на боротьбу з організованою злочинністю і корупцією [14]. Цей акт містить широкий перелік економічних правопорушень і відповідні їм покарання. Основна його особливість полягає в тому, що об'єктом переслідування можуть виступати різні об'єднання, а до злочину з кримінального права штату додається злочин за федеральним кримінального права, тим самим посилюється покарання за протиправне діяння. Більш того, автор у зазначеній роботі докладно зупиняється на таких методах форензік, як перевірка витрат організації з метою виявлення махінацій, а також наявності офшорних схем. Дж. А. Менніг також зазначає, що здійснення форензік щодо економічного суб'єкта неможливе без засобів криміналістики [14]. Професор Марк Дж. Нігріні, фахівець з аудиту і фінансових розслідуваннях, у роботі «Benford's law: applications for forensic accounting, auditing and fraud detection» розкриває сутність математичного моделювання як найважливішого методу форензік [15].

Існують основні ознаки вчинення шахрайських дій, які можна виявити при «погляді зверху» на компанію. Діагностику основних процесів корпоративного управління можна здійснити за допомогою таких процесів, як:

- процес прийняття основних управлінських рішень (у т. ч. проведення засідань органів управління й оформлення результатів);
- процес контролю над виконанням основних управлінських рішень;
- аналіз процедур призначення і винагороди членів Ради Директорів і вищого менеджменту на їх відповідність кращим практикам у сфері корпоративного управління;
- аналіз процедур оцінки Радою Директорів менеджменту;
- процедури самооцінки членів Ради директорів;
- процес розробки бізнес-плану і взаємозв'язок процесу планування з бюджетуванням;
- внутрішній аудит;
- управління ризиками;
- контроль і моніторинг виконання основних бізнес-процесів;
- розкриття інформації.

Якщо ж ми перейдемо в практичну площину, варто відзначити, що здебільшого основним фактором здійснення злочинів співробітниками компанії на підприємствах і у великому корпоративному сегменті є такі фактори:

1. Відсутність нормативно-правової бази, підготовленої відповідно до антикорупційного законодавства.
2. Відсутність системи внутрішнього контролю зловживань на підприємстві.
3. Відсутність системи сповіщення про факти мали недобросовісних характер дій.
4. Відсутність практики проведення щорічного аудиту фінансової звітності.
5. Незалученість власника підприємства в операційне управління компанією.
6. Наявність слабкої мотиваційної політики та низького рівня зарплат на підприємстві.
7. Створення кодексу корпоративної етики (система нетерпимості до недобросовісних фактами протиправних дій); зокрема, останніми роками, відштовхуючись від статистичних даних, основним фактором виникнення шахрайський дій став фактор наявності можливості крадіжки.

У середньому, статистика говорить про те, що крадуть і будуть красти на більшості підприємств, питання полягає лише в мінімізації цих розмірів. Більш того, з роками схеми незаконного відчуження активів на підприємствах стають усе більш витонченими і продуманими. Виявлення фактів крадіжок займає все більше і більше часу, більше того, ранжуються за географічною ознакою. Наприклад, розкриття фактів шахрайства в країнах Азії займає найбільш тривалий термін.

Деякі ознаки шахрайства з боку співробітників:

- небажання співробітника йти у відпустку й надавати необхідну для компанії інформацію (закритість стилю роботи) – проявляється в поведінці виконавчого директора, який не хворів і ніколи не йшов у відпустку;
- підписання порожніх бланків (особливо суворої звітності);
- нібито випадкові помилки у звітних або фінансових документах;
- заплутаність у документах;
- надання копій, а не оригіналів документів;
- незрозумілі розбіжності у фізичних характеристиках (у наведеному прикладі це невідповідність кількості фактично здійснених операцій із даними виставлених рахунків);
- виправлення в документах;
- факти злочинства вантажів за наявності декількох контрольних пунктів обох партнерів спільного підприємства.

Деякі ознаки шахрайства з боку керівників / менеджерів:

- нечесна або неетична поведінка на роботі (гра в «кульки» і низький рівень оплати співробітників);
- наявність зв'язків із контрагентами (максимальні знижки і перевищення максимальних знижок на послуги для «друзів-контрагентів»);
- фінансове благополуччя тісно пов'язане з успішною діяльністю цієї компанії (отримуючи високу винагороду, генеральний директор зізнався, що на Батьківщині він довго був без роботи, і що таку оплату там знайти дуже складно);

- відсутність формалізованої організаційної структури компанії; заплутаність структури, зайві зв'язки та неефективні лінії підпорядкування;
- плинність управлінських кадрів (у наведеному прикладі плинність директорів зумовлена специфічно створюваними для них умовами, за яких вони ефективно працювати далі не могли або не хотіли);
- наявність труднощів у стягненні дебіторської заборгованості та інші проблеми, пов'язані з рухом фінансових коштів (були подолані після комп'ютеризації системи виставлення рахунків і процедури претензійно-позовної роботи).

Деякі ознаки шахрайства, які пов'язані з проблемою організаційної структури та штатного розпису компанії:

- ускладнена або нелогічна організаційна структура;
- відсутність ефективно працюючого підрозділу внутрішньофірмового аудиту (в нашому випадку – тиск бухгалтерії на службу економічного аналізу при спробах здійснити контрольні заходи);
- часті зміни в рядах вищої ланки управління і директорів;
- відсутність можливих «наступників»;
- наявність близьких родичів у процесах, які повинні бути розділені (виконання і контроль).

Ознаки шахрайства, пов'язані зі слабким внутрішнім контролем:

- відсутність поділу обов'язків (виставлення рахунків економістом-родичем виконавчого директора; виконавчому директору підпорядковується відділ обліку операцій і IT-відділ, який відповідає за нормальну роботу системи комп'ютеризації операцій);
- неефективна фізична охорона;
- відсутність відповідних повноважень (у директора відділу економічного аналізу не було реальних важелів впливу на бухгалтерію);
- відсутність відповідних документів і записів (пропажа документів, нібито «викрадених» економістами);
- недотримання наявних правил (етика тільки як декларація на папері);
- відсутність чіткої процедури надання знижок (хаотичність у застосуванні знижок, відсутність необхідної обґрунтованості надання знижок і економічного розрахунку упущеної вигоди).

Ознаки шахрайства з фінансовими документами:

- виправлення в реєстрах бухгалтерського обліку;
- відсутність оригіналів документів, що підтверджують здійснення угоди;
- пропачі окремих документів і необґрунтована їх відсутність (документи «в тривалому шляху»);
- велика кількість знижок, у т. ч. певним категоріям клієнтів;
- збільшення кількості прострочених рахунків;
- збільшення кількості виправлених документів;
- відсутність копій документів.

Ознаки шахрайства у звітних документах:

- відсутність затвердженого бюджету капітальних витрат;
- незрозумілі й недосить репрезентативні документи на здійснення капітальних ремонтів і поточних ремонтів;

– тенденція до «аврального» характеру здійснення ремонтів, відсутність проведення тендерів та відповідної документації.

Тобто форензик є невід’ємною частиною внутрішньокорпоративного моніторингу. До переліку проблем, які можна вирішити за допомогою цього інструменту, прийнято відносити питання протизаконного привласнення активів, махінації із фінансовою звітністю, корупцію та операції з пов’язаними особами та ін.

Перелік проблем можна розширювати залежно від ситуації та потреби власника. Зважаючи на власний досвід, зауважимо, нерідко компанії потребують перевірки витрачання коштів при здійсненні будівельних робіт, оцінці ефективності використання активів компанії, правильності проведення тендерів та централізованих закупівель.

Іноді справа доходить і до проведення так званої «ділової розвідки» - впровадження під виглядом нового співробітника в компанії замовника для здійснення різних завдань, у тому числі й з метою розкриття схем із виведення грошей з організації, відстеження руху активів, а також для збору й аналізу документів, які зберігаються на серверах і комп’ютерах.

Контроль і регулярна перевірка даних кластерів бізнесу гарантує мінімізацію втрат для великих корпоративних структур, власники яких не займаються безпосереднім управлінням компанією.

З огляду на те, що розкрадання відбуваються дуже часто, стверджувати, що якісь галузі більше схильні до прояву шахрайських операцій, не можна. На жаль, крадіжки характерні абсолютно всім сегментам, починаючи від аграрного, де крадуть урожай, ГСМ і здійснюють операції по трейдингу, у своїх особистих інтересах, алкогольного, де крадуть безпосередньо на виробництві товар, реалізуючи його потім за кеш, до будівельного, де завищуються норми робіт при зведенні об’єктів. Крадіжки відбуваються абсолютно в усіх компаніях – як у SME (Small medium size business) бізнесі, так і в LCS (Large corporate structures).

До шахрайства особливо схильні ті організації, де немає комплексу заходів, спрямованих на протидію шахрайству, а саме розробленої внутрішньої політики компанії систем внутрішнього контролю.

Під час проведення форензик у корпорації першочергово необхідно звернути увагу на аномалії, зміни тенденцій, кластеризацію даних, граничні значення статистичних даних та неочевидні кореляції.

Процес проведення форензик-процедур фінансової діяльності (камерально) складається з декількох етапів, зокрема на початку створюються копії бази даних 1С та її передача на зашифрованому носії співробітникам консалтингової компанії із форензик-офісу (зазвичай цей етап виконується ІТ-фахівцями клієнта). Потім відбувається процес відновлення даних із наданою копією та вивантаження всієї необхідної інформації з 1С на захищений сервер компанії. Після проведення попереднього аналізу даних є ймовірність виникнення необхідності запиту додаткових масивів з інших додаткових інформаційних джерел. На наступному етапі, коли в розпорядженні консалтингової компанії наявні всі необхідні дані, починається процес проведення автоматизованого аналізу відповідно до існуючого протоколу тестів і створення звіту у форматі Excel. На заключному етапі реалізується поглиблений аналіз отриманих результатів і написання короткого письмового звіту.

В Україні попит на форензик також зростає, і не тільки з боку великих компаній. За останній рік за фінансовими розслідуваннями звернулися майже 400 малих і середніх фермерів, які недоотримали прибуток. Саме недоотриманий прибуток є ознакою шахрайських дій персоналу. Поки обсяг недостачі не перевищує 15 %, проблеми для власника не очевидні. Та українські менеджери на цьому не зупиняються. Вони перетворюють прибуткові компанії на збиткові. Здавалося б, таке складно не помітити. Але фінансова інформація спотворюється, за підсумками року у звітності показується прибуток. Власнику навіть платять дивіденди. Але не з операційного прибутку, а за рахунок кредитних коштів, відсотки за якими ніхто не відміняв.

Консалтингові компанії пропонують широкий спектр послуг у сфері проведення форензик-перевірок, зокрема власне послуги із розслідування шахрайства, організація створення «гарячої лінії», перевірка дотримання умов договорів, сприяння в судових спорах, послуги у сфері протидії корупції, корпоративна розвідка, ринкові дослідження, консультування будівельних проєктів, послуги форензик за системою FATCA і CRS для банків, форензик ІТ та автоматизована перевірка контрагентів.

Список використаних джерел

1. Shorter Oxford English Dictionary (6th ed.), Oxford University Press, 2007.
2. Сатерленд Э. Х. Являются ли преступления людей в белых воротничках преступлениями? *Социология преступности. Современные буржуазные теории: Сборник статей = The sociology of crime and delinquency*: пер. с англ. / под ред.: Никифоров Б. С.; пер.: Никифоров А. С., Яковлев А. М.; вступ. ст.: Кудрявцев В. Н., Никифоров Б. С. Москва: Прогресс, 1966. 368 с.
3. Sutherland, Edwin H. *White Collar Crime* / Foreword by Donald R. Cressey. Westport, Conn.: Greenwood Press, 1983. 272 p.
4. Is «White Collar Crime» Crime? *American Sociological Review*. 1945. Issue 10. P. 132–139.
5. *White Collar Crime*. New York: Dryden Press, 1949. 272 p.
6. Association of Certified Fraud Examiners, 2004 Report to the Nation on Occupational Fraud and Abuse (Austin, Tex.: Association of Certified Fraud Examiners, 2004). URL: <http://www.cfenet.com/pdfs/2004RttN.pdf>.
7. Charles Cullinan and Steve Sutton, “Defrauding the Public Interest: A Critical Examination of Reengineered Audit Processes and the Likelihood of Detecting Fraud,” *Critical Perspectives on Accounting*, 13 (2002), 297–310 (fix format). See also Mark S. Beasley, et al., *Fraudulent Financial Reporting 1987–1997: An Analysis of U.S. Public Companies* (New York: The Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission, 1999).
8. PricewaterhouseCoopers, *European Crime Survey 2001*, 1. URL: http://www.pwcglobal.com/cz/eng/ins-sol/publ/Euro_fraudsurvey_2001.pdf.
9. Cressey, D. R. (1953). *Other People’s Money*. Montclair, NJ: Patterson Smith, P. 1-300.
10. Coenen, T. L. (2008). *Essentials of corporate fraud* (4a. ed.). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
11. Wells, J. T. (2011). *Corporate fraud handbook: prevention and detection* (3a. ed.). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.

12. Golden T.W., Skalak S.L., Clayton M.M. A guide to forensic accounting investigation. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, 2006. 565 p.
13. Forensic accounting: litigation support. URL: <http://www.forensicaccounting.com>.
14. Manning G. A. Financial investigation and forensic accounting. Second edition. Broken Sound Pkwy NW Boca Raton, Florida: CRC Press, 2011. 601 p.
15. Nigrini M. J. Benford's law: applications for forensic accounting, auditing and fraud detection. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, 2012. 320 p.

5.2. Стрес-тестування як інструмент забезпечення фінансово-економічної безпеки суб'єктів господарювання

На сучасному етапі розвитку наукових досліджень усе більше науковців починають вивчати проблеми фінансової безпеки суб'єктів господарювання. Це зумовлено такими процесами, по-перше, високий рівень фінансової безпеки є найважливішою умовою життєздатності підприємства, яка забезпечує фінансову стійкість та сприяє розвитку фінансово-кредитного сектору загалом; по-друге, фінансова безпека суб'єктів господарювання відіграє провідну роль у системі безпеки національної економіки, шляхом виконання таких функцій: забезпечення реального економічного зростання, зміцнення фінансового потенціалу економіки, поповнення бюджетів усіх рівнів.

Також фінансова безпека є головною частиною економічної безпеки підприємства. Це зумовлено тим, що досягнення найбільш ефективного використання всіх видів ресурсів можливе лише при достатньому рівні фінансової безпеки суб'єкта господарювання.

Саме тому актуальним інструментом забезпечення фінансово-економічної безпеки суб'єктів господарювання є стрес-тестування як один із методів, що дозволяє не тільки оцінити можливі втрати, а також дає змогу завчасно підготуватися до потенційно кризових ситуацій.

Проблеми стрес-тестування висвітлюватися у зарубіжній науковій літературі в працях таких науковців, як Л. Засхіна, Ж. Лопеза, Д. Пейна, М. Сорге, С. Соренса, Г. Хоггарта, А. Виноградова, П. Ковальова, Б. Мойсеєва, І. Пашковської, Є. Самойлова.

Теоретичні дослідження теорії та методики стрес-тестування в Україні здійснювали такі вітчизняні науковці, як А. М. Єрмошенко, П. Є. Житний, В. В. Коваленко, Т. Д. Косова, І. Г. Лук'яненко, О. О. Сергєєва, Г. Тлуста, В. Б. Шморгай, С. М. Шаповалова, В. В. Фощан, Т. Р. Яхина та інші.

Серед вітчизняних науковців також слід відзначити праці В. Бобиля, Н. Іваненка, Р. Лисенка, В. Міщенко, С. Міщенко, С. Науменкової, М. Сугоняки, які розглядають стрес-тестування як метод оцінки сучасного стану фінансової або банківської системи чи окремого банку, а також можливість його зміни внаслідок виникнення певних непередбачуваних, але доволі ймовірних ситуацій чи загроз.

Широке коло питань, пов'язаних із проведенням стрес-тестування страхових компаній, розглядаються в працях таких науковців, як А. Б. Каменський, Д. В. Кондратенко, М. Г. Кудрявцева, М. А. Рогов та інші.

Незважаючи на вагомий внесок наукових досліджень щодо проведення стрес-тестування, які можуть бути застосовані різними суб'єктами господарювання (більшість науковців приділяє свою увагу стрес-тестуванню в банківській та фінансовій сфері), залишаються невирішеними питання щодо особливостей застосування методики стрес-тестів у діяльності підприємств різних форм власності.

Метою дослідження є вивчення сутності поняття «стрес-тестування», здійснення класифікації стрес-тестів та особливостей застосування їх для забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства.

Рівень фінансово-економічної безпеки суб'єктів господарювання у більшості регіонів в Україні є низьким. Про це свідчать: незадовільні показники фінансового стану та ефективності функціонування підприємств, використання ними ресурсного забезпечення; негативні тенденції щодо кількості діючих і новостворюваних підприємств та обсягів їх господарської діяльності; збільшення кількості кримінальних посягань; рейдерства; корупційних та дискримінаційних дій на підприємців; низький рівень конкурентоспроможності підприємств та їхньої інноваційної активності тощо [4]. Тому одним із дієвих інструментів забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства чи організації є використання методу стрес-тестування.

У науковій літературі існує декілька визначень дефініції «стрес-тестування»:

1) стрес-тестування – це інструмент перспективного аналізу фінансової системи підприємства, оскільки його завдання – оцінити наслідки можливих макроекономічних подій, ймовірність яких точно не відома і тому вони не можуть бути враховані при моделюванні [1];

2) стрес-тестування – це тестування чутливості або сценарне тестування з метою оцінки готовності страховика до можливих кризових ситуацій [2; 13];

3) стрес-тестування – це метод кількісної оцінки ризику, який полягає у визначенні величини неузгодженої позиції, яка наражає банк на ризик, та у визначенні шокової величини зміни зовнішнього фактора – валютного курсу, процентної ставки тощо. Поєднання цих величин дає уявлення про те, яку суму збитків чи доходів отримає банк, якщо події розвиватимуться за закладеними припущеннями [14];

4) стрес-тестування являє собою метод кількісної оцінки ризику, який полягає у визначенні величини перевищення зобов'язань над активами та у визначенні шокової величини зміни зовнішнього фактора – попиту на страхування, конкуренції між страховиками, валютного курсу, процентної ставки [6];

5) стрес-тестування – це загальний термін, який об'єднує групу методів оцінки впливу на фінансове положення організації несприятливих подій, що визначаються як «виключні, але можливі» [8].

Фахівці Міжнародного валютного фонду визначають стрес-тестування як «метод оцінки чутливості портфеля до суттєвих змін макроекономічних показників або до виняткових, але можливих подій» [21].

Банк Міжнародних Розрахунків визначає стрес-тестування як «різноманітні методи, які використовуються фінансовими інститутами для оцінки власної уразливості до надзвичайних, але можливих подій» [25].

Базельський комітет з питань банківського нагляду, надаючи конкретні рекомендації щодо процедур стрес-тестінгу, наголошує, що банкам і органам нагляду рекомендується звернути увагу на спрямованість стрес-тестів на подолання головних невизначеностей (таких як оцінка ставок дефолту або ймовірності різних факторів ризику) за допомогою складання конкретних економічних сценаріїв, незалежно від ймовірності настання таких подій [22]. Тому на сьогодні Базельський комітет вимагає від банківських регуляторів використовувати стрес-тести, спираючись на фундаментальний принцип ефективного банківського нагляду (принцип № 7) «Процес ризик-менеджменту», який проголошує, що «...наглядовий орган зобов'язує банки проводити стрес-тестування, орієнтоване на перспективу, в якому будуть виявлятися потенційні події або зміни у ринкових умовах, які мають негативний вплив на банк» [24].

Отже, стрес-тестування, на наш погляд, є інструментом забезпечення фінансово-економічної безпеки суб'єкта господарювання, який дозволяє виявити та проаналізувати загрози зовнішнього та внутрішнього середовища, оцінити можливі втрати та визначити спроможність протистояти таким загрозам, які виникають в економічному секторі.

Під фінансово-економічною безпекою підприємства розуміють такий його фінансовий стан, який характеризується, по-перше, збалансованістю і якістю сукупності фінансових інструментів, технологій і послуг, що використовуються підприємством; по-друге, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх загроз; по-третє, здатністю фінансової системи підприємства забезпечувати реалізацію його фінансових інтересів, місії і завдань достатніми обсягами фінансових ресурсів; по-четверте, забезпечувати ефективний і сталий розвиток цієї фінансової системи [9; 15].

Умови забезпечення фінансової безпеки підприємства такі [5]:

- високий ступінь гармонізації й узгодження фінансових інтересів підприємства з інтересами навколишнього середовища та інтересами його персоналу;
- наявність на підприємстві стійкої до загроз фінансової системи, яка спроможна забезпечувати реалізацію: фінансових інтересів, місії і завдань;
- збалансованість і комплексність фінансових інструментів і технологій, які використовуються на підприємстві;
- постійний і динамічний розвиток фінансової системи (підсистеми) підприємства.

Сучасний стан економіки України характеризується швидкими змінами умов функціонування підприємства, загрозами його фінансовим інтересам з боку окремих суб'єктів господарювання, високим рівнем фінансових ризиків. Тому важливим завданням щодо забезпечення життєздатності підприємства є гарантування його фінансово-економічної безпеки.

Одним із таких методів, який дозволяє проводити ефективний аналіз рівня ризиків і стійкості підприємства до стресових явищ у економіці, можна вважати стрес-тестування. Використання стрес-тестування на підприємствах нефінансового сектору потребує розробки детальних методик і алгоритмів.

Головною перевагою проведення стрес-тестування є можливість кількісно оцінити негативний вплив критичних факторів ризику на фінансовий стан підприємства та розробити заходи протидії щодо мінімізації втрат. Стрес-тестування як метод оцінки ризиків у банківському секторі вперше запропоновано використовувати Міжнародним валютним фондом (МВФ), який разом із регуляторами і фінансовими інститутами різних країн проводив роботу з розвитку інструментів аналізу фінансової стабільності. Міжнародні органи, які регулюють банківську діяльність (Базельський комітет з банківського нагляду (Базель II), Банк Міжнародних Розрахунків, і Національний банк України розробили рекомендації та методики щодо проведення стрес-тестування в банківському секторі, з метою визначення підходів для здійснення «оцінки стабільності банківської системи або окремого банку за межами нормального операційного процесу та встановлення ступеня витривалості в разі виникнення екстремальних подій» [18].

Незважаючи на широке застосування методик стрес-тестування в банківській сфері, застосування таких тестів для оцінки ступеня схильності до ризику суб'єктів господарювання не набуло широкого застосування. Хоча проведення стрес-тестування в умовах кризових процесів у економіці є досить доцільним, особливо на етапі затвердження нових інвестиційних проектів, чи стратегічних планів підприємства з метою мінімізації загроз стратегічної фінансової безпеки.

Метою стрес-тестування є оцінка фінансової стійкості підприємства до значних змін макроекономічного характеру й «екстремальним» подіям – малоймовірним, але все ж можливим кризовим ситуаціям, що важко піддаються прогнозуванню і в силу цього здатні призвести до аномально великих збитків (або прибутків) та негативно вплинути на рівень фінансово-економічної безпеки суб'єкта господарювання.

Результати, отримані в процесі проведення процедури стрес-тестування суб'єкта господарювання, дозволяють підготувати упереджувальні стратегічні і тактичні заходи, які дадуть змогу вирішити проблемні або напружені ситуації, що можуть виникнути в майбутньому, та послабити вплив різних ризиків на діяльність суб'єкта господарювання.

Загальний алгоритм проведення стрес-тестування суб'єктів господарювання в контексті забезпечення фінансово-економічної безпеки наведено на рис. 5.3.

Отже, послідовність проведення стрес-тестування включає такі основні складові:

I Етап. Збір попередньої інформації для проведення стрес-тестування.

На цьому етапі здійснюється пошук інформації, на основі якої буде проводитися стрес-тестування.

Основними інформаційними джерелами виступають фінансова та бухгалтерська звітність, висновки попередніх перевірок (як внутрішніми, так і зовнішніми користувачами) та ін. При підборі інформації важливо користуватися тільки перевіреними джерелами, а також брати інформацію за декілька років за для відслідковування динаміки змін тих чи інших показників.

II Етап. Виявлення найбільш істотних ризиків, які можуть мати негативний вплив на фінансовий стан підприємства.

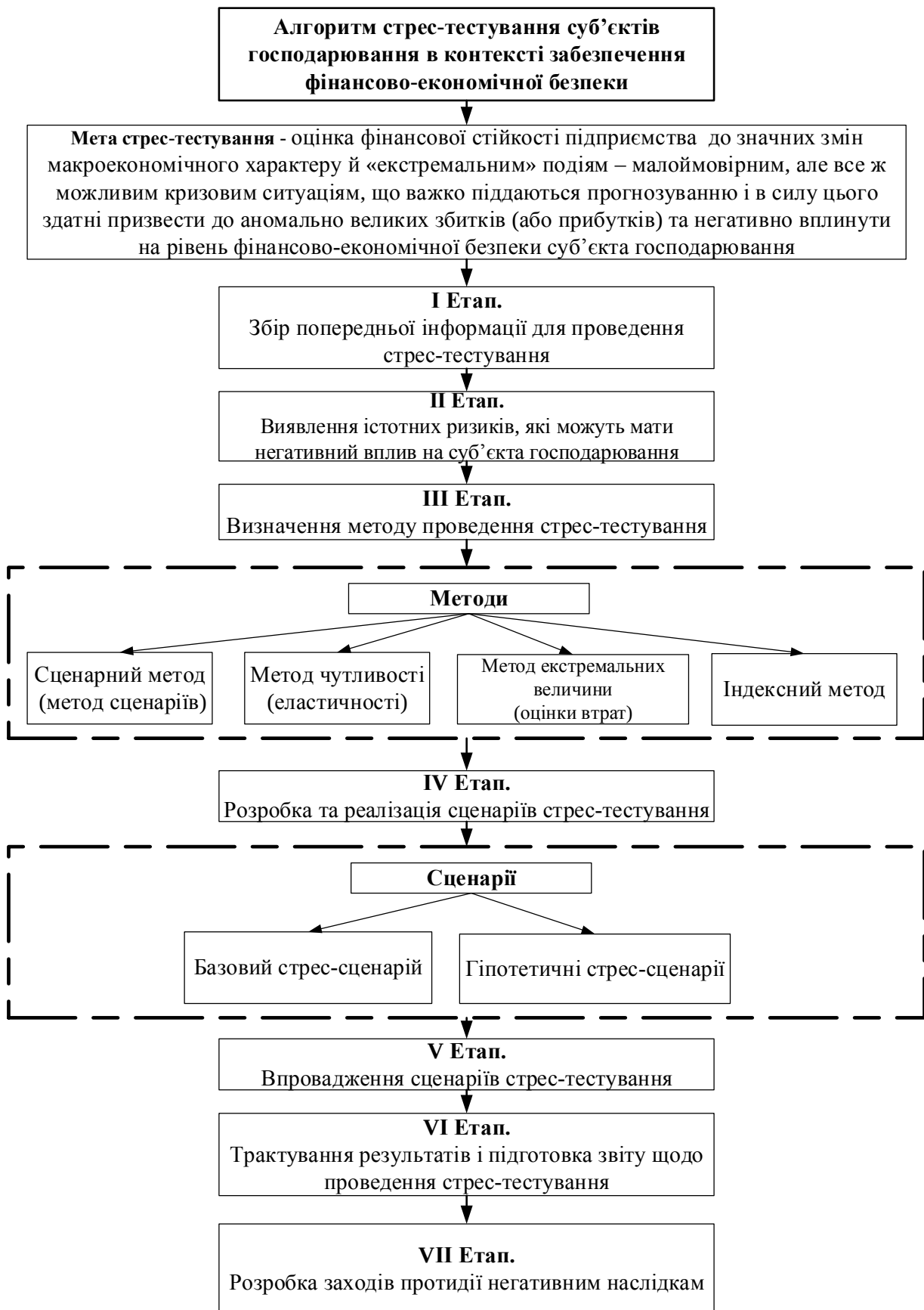

Рис. 5.3. Алгоритм проведення стрес-тестування суб'єктів господарювання в контексті забезпечення фінансово-економічної безпеки
Джерело: складено авторами на основі: [7; 11; 18].

Для ідентифікації ризиків здійснюються детальний аналіз структури балансу, доходів і витрат, ключових показників діяльності, у процесі якого виявляються основні фактори ризику, що безпосередньо впливають на зміну фінансового стану підприємства.

Серед факторів ризику базовими можна визначити такі [9; 23]:

1) макроекономічні категорії:

- стан існуючої економічної ситуації в країні;
- стан банківської, грошової, фінансово-кредитної системи;
- фіскальна політика держави;
- сальдо платіжного балансу;
- економічні кризи;
- стан фінансового ринку (відтік або приплив фінансових ресурсів);
- рівень розвиненості ринків капіталу та їх інфраструктури;
- стабільність національної валюти;
- рівень інфляції;
- забезпечення нормальних платежів, виплат заробітної плати, пенсійних виплат;
- рівень зайнятості, грошові доходи домогосподарств, наявність і доступність кредитних коштів, співвідношення попиту і пропозиції на галузевому ринку, рівень процентних ставок на капітал;
- зменшення обсягів або скасування пільгового кредитування виробників;
- скасування пільгового оподаткування; збільшення податкового тягара; наявність і характер державних програм підтримки підприємництва, інструменти впливу на діяльність підприємств, заходи регулювання; підтримка підприємництва (існуючі пільги та субсидії);
- втрата ринків сировини, матеріалів, енергоносіїв та готової продукції; коливання цін на сировину, матеріали, комплектуючі, енергоносії;
- зниження обсягів держзамовлень;
- економічна політика держави щодо імпорту сировини та експорту продукції;
- розширення імпорту і збільшення імпортних квот поза зв'язком з обсягом національного виробництва;
- руйнування системи відтворення промислового потенціалу (в першу чергу, його активної частини) внаслідок низької інвестиційної активності;
- відсутність нормального інвестиційного клімату в реальному секторі економіки;
- надання переваги поточним витратам над капітальними;
- невиконання державою зобов'язань по виплаті внутрішніх та зовнішніх боргів;
- недосконалість механізмів формування фінансової й економічної політики держави;
- превалювання заборонних принципів регулювання економіки над стимулюючими;
- втрата державою контролю над природними монополіями, послаблення регулюючої функції держави в їх ціновій політиці;
- перерозподіл власності і націоналізація приватних підприємств та ін.

- 2) мікроекономічні категорії:
- стан конкурентів;
 - платоспроможність дебіторів;
 - надійність партнерів, покупців і постачальників (контрагентів);
 - порушення виробничих зв'язків;
 - проблеми у взаєминах з реальними і потенційними партнерами (аж до втрати важливих контрактів);
 - хронічна фінансова неспроможність або раптове банкрутство вітчизняних чи зарубіжних партнерів;
 - зависання грошей на рахунках обслуговуючих банків, що збанкрутували;
 - характер дій з боку конкурентів та інших зацікавлених осіб;
 - переманювання конкурентами кваліфікованих кадрів підприємства;
 - переманювання покупців конкурентами; зрив угод конкурентами;
 - скупка контрольного або великого пакету акцій конкуруючою фірмою;
 - скупка боргів підприємства конкурентами та небажаними партнерами;
 - активність кредиторів щодо стягування боргів; наявність значних фінансових зобов'язань у підприємства (як позикових коштів, так і заборгованостей підприємству);
 - наявність ефективних ділових відносин підприємства з фінансово-промисловою системою (можливість залучати кредитні ресурси за мінімально можливою ціною).

Здійснюють аналіз динаміки факторів ризику, що склалася, шляхом визначення зміни їх значень на заданих відрізках часу.

III Етап. Визначення методу проведення стрес-тестування.

При виборі методу проведення стрес-тестування в залежності від поставленої мети визначають тип стрес-тесту, який будуть використовувати (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Класифікація стрес-тестів

Найменування групи	Види стрес-тестів
1	2
За характером ризик-факторів	– внутрішні; – зовнішні.
За кількістю факторів ризику, що тестуються	– однофакторні (аналіз чутливості); – багатофакторні (сценарні).
За критерієм змін у часі	– статичні; – динамічні.
За способом проведення	– прямі; – інверсійні.
За способом агрегування ризиків	– системні; – несистемні.
За характером узагальнення сценаріїв	– дискретні; – комбіновані.
За рівнем стандартизації	– стандартизовані; – нестандартизовані.
За характером результатів оцінювання	– точкові; – розподільні.

Закінчення табл. 5.1

1	2
За охопленням факторів	— комплексні; — з ігноруванням периферійних факторів.
За методом побудови сценарію	— історичні; — гіпотетичні (несистематичні: найгірші, суб'єктивні; систематичні: статистичні, сценарії максимальних втрат, теорія екстремальних значень); — змішані.
За видами ризику, що тестується	— ризик зниження фінансової стійкості; — ризик неплатоспроможності; — ціновий ризик; — інфляційний ризик; — відсотковий ризик; — валютний ризик; — операційний ризик; — комплексний.
За характером симуляції	— на основі історичної симуляції; — на основі експертної симуляції; — на основі параметричної симуляції; — на основі стохастичної симуляції; — на основі гібридної симуляції.

Джерело: складено авторами з використанням: [7; 12; 17; 18].

Найбільш поширеними методами здійснення стрес-тестування є сценарний аналіз (метод сценаріїв), аналіз чутливості, метод екстремальних величини та індексний метод [14].

Найбільше практичне застосування має *метод сценаріїв (або сценарний аналіз)*. Цей метод підготовки та прийняття господарського рішення можна визначити як низку прогнозів із кожного розглянутого рішення щодо його реалізації, а також можливих позитивних чи негативних наслідків. Цей метод є теж свого роду методом експертної оцінки, але водночас він є більш комплексним і охоплює більшу перспективу і наслідки господарського рішення, що мають бути ухваленими [10].

Отже, сценарій стрес-тестування – це побудова моделі можливого розвитку подій під впливом різних факторів ризику. Сценарії стрес-тестування повинні охоплювати всі передумови, виникнення яких може завдати серйозних ударів по фінансовій стабільності підприємства та вплинути на стан фінансово-економічної безпеки суб'єкта господарювання.

У процесі розроблення сценарію необхідно особливу увагу приділяти використанню факторів із максимально негативним впливом, що можуть призвести до подій, унаслідок яких підприємство може зазнати найбільших втрат та опрацювати варіанти найгіршого розвитку подій.

У роботі над розробкою та узгодженістю сценарію повинні брати участь експерти – керівники та співробітники підрозділів, які прогнозують фактори ризику. А сам процес розробки сценарію стрес-тестування рівня фінансово-економічної безпеки підприємства складається з низки взаємопов'язаних етапів, зміст яких наведено в табл. 5.2.

Етапи розробки сценарію та їхній зміст

№ з/п	Назва етапу	Зміст
1	Опис завдання	Визначення мети, ситуації та проблеми, які необхідно вирішити
2	Робота над варіантами сценарію	Розробка декількох варіантів вирішення проблеми, можливого проходження рішення й передбачуваних результатів, а також реакції на ці результати зацікавлених осіб
3	Аналіз запропонованих варіантів сценарію	Обговорення сценарію, результатом якої може бути будь-який із трьох можливих варіантів: 1) схвалення сценарію і затвердження технології розробки й реалізації господарського рішення; 2) внесення коректив у сценарій, затвердження технології розробки і реалізації господарського рішення; 3) очевидна незгода й переробка сценарію
4	Складання остаточного варіанта сценарію	Після внесення певних коректив та усунення неточностей затверджується остаточний варіант сценарію, який є обов'язковим до виконання

Джерело: складено авторами на основі [10; 18; 20].

Ефективність сценарного аналізу залежить від обізнаності, професіоналізму та підготовки експертів. Питання кадрового забезпечення передбачає відповідність освітньо-кваліфікаційних якостей працівників посаді, яку посідає експерт. Фахівець високого рівня сприяє економії часу при прийнятті рішень і укладанні угод, реалізації нових проектів, зростанні прибутку та зниженню витрат підприємства, одночасно забезпечуючи фінансову безпеку суб'єкта підприємництва.

Експертні припущення та судження є суб'єктивними, однак дуже вагомими складовими сценарію. У зв'язку з багатогранністю та складністю економічних процесів спеціалісти змушені оперувати загальними закономірностями та тенденціями з урахуванням історичних взаємозв'язків і спиратися на власні спостереження та досвід [14].

Кожне підприємство залежно від галузі, діє в конкретному правовому полі, яке само по собі різноманітне. Внутрішнє поле складають організаційно-установчі документи, що визначають загальні напрямки розвитку, роботи підприємства, засади, організації облікової політики тощо. Зовнішнє коло законодавчого забезпечення складають нормативно-правові акти, положення та інструкції Верховної Ради, міністерств і відомств. Від можливості їх своєчасного інтерпретування, від їх сприяння підприємництву можлива реалізація першої перешкоди викривленням фінансової інформації та економічним зловживанням, що ставлять під сумнів конкретний фінансовий результат.

Стрес-тестування може базуватися на історичних сценаріях із використанням варіантів подій, що мали місце в минулому, або на гіпотетичних сценаріях, з використанням варіантів подій, які не відбувалися, але теоретично можуть статися.

Історичні сценарії не враховують усіх змін економічного середовища, які відбуваються з часом. За наявності певного ряду історичних даних можна розраховувати вірогідний діапазон можливих змін за допомогою методу математичної статистики [7].

Якщо історичних даних немає, то ймовірність змін доцільно визначати гіпотетично, відносно складових показника фінансово-економічної безпеки підприємства (табл. 5.3). Перевагами такого виду сценаріїв є можливості гнучкішого формулювання можливих криз, що дозволяє оптимізувати управління фінансовою безпекою суб'єкта господарювання.

Таблиця 5.3

Складові показника фінансово-економічної безпеки підприємства

<i>Категорія, визначення, показники</i>
Рівень фінансово-економічної безпеки підприємства на основі бальних оцінок , коли в основі визначення рівня безпеки лежать граничні значення показників та їх рейтинг. Якщо значення показника є вищим від нормативного, йому присвоюють перший клас; нижче від нормативного, але вище за критичне – другий; нижче від критичного – третій. Рейтинг показника визначається залежно від мети дослідження і важливості показника для обраного напрямку дослідження: $B = \sum_{i=1}^n P_i \cdot K_i,$ де B – сума балів; P_i – рейтинг i -го показника, $i = 1, n$; K_i – клас i -го показника.
Фінансова гнучкість – здатність підприємства змінювати обсяг і структуру фінансування, а також напрямки вкладання фінансових ресурсів відповідно до внутрішніх обставин, що змінилися зовнішніми. Є якісною характеристикою, пропонується використовувати для її оцінки наявність управлінських опціонів у підприємства
Фінансова стабільність – визначається сталістю оптимальних або наближених до них значень показників. Як показник фінансової стабільності пропонується використовувати значення середньоквадратичного відхилення (σ), розрахованого на основі відхилень фактичних значень показника від оптимальних. Тоді підприємство буде фінансово стабільним, якщо виконується така умова: $K_{\text{опт.}} = K_{\text{факт.}} \pm \sigma,$ де $K_{\text{опт.}}$, $K_{\text{факт.}}$ – оптимальні й фактичні значення фінансових коефіцієнтів; σ – середньоквадратичне відхилення
Фінансова рівновага – характеризує збалансованість розвитку підприємства, тобто досягається оптимальною комбінацією прибутковості й ризику.

Джерело: складено авторами на основі [18; 19].

Під час проведення стрес-тестування з використанням як базових (історичних), так і гіпотетичних сценаріїв доцільне застосування різних ступенів впливу факторів ризиків: помірному, середнього, значного.

Сценарії стрес-тестування є ефективними, якщо вони: передбачають тільки суттєві зміни факторів; під час розрахунку результативних показників ураховують більшість базових факторів ризику; дозволяють отримати правдоподібні, на думку експертів, прогнозовані події із заданою ймовірністю їх виникнення.

Стрес-тестування чутливості полягає в дослідженні впливу на діяльність підприємства одного або кількох взаємопов'язаних факторів ризику. В разі використання цього підходу стрес-тестування здійснюють оцінку впливу миттєвої зміни одного фактора ризику, тоді як інші базові умови залишаються незмінними.

Доцільність застосування цього методу зумовлена можливістю оцінки значних зрушень без конкретних пояснень причин цих зрушень.

Показник чутливості визначає ступінь впливу окремого фактора ризику на діяльність підприємства залежно від змін, спричинених цим фактором. Чим вища чутливість, тим більше вплив цього фактора.

Хоча цьому методу бракує історичного й економічного змісту, що в свою чергу може обмежувати його корисність для прийняття стратегічних рішень, тестування чутливості є важливим методом проведення оперативного стрес-тестування, результати якого важко переоцінити під час підготовки певних заходів щодо зменшення рівня ризику [14].

Прикладом стрес-тестування чутливості можуть служити негативні зміни відсоткових ставок за кредитами та/або депозитами на певну кількість базисних пунктів або падіння рівня цін на продукцію чи товар.

Стрес-тести із застосуванням екстремальних величин, які ще можуть мати назву сценарію максимальних витрат або максимального шоку. Вони базуються на оцінці реалізації найгіршого варіанта розгортання подій чи комбінації факторів ризику, внаслідок чого підприємство може понести максимальні збитки [1].

Індексний метод визначає динаміку встановлених за результатами стрес-тесту значень індексів і залежить від сукупності впливу основних ризиків, які нині вважаються суттєвими і впливають на стабільність [7].

IV Етап. Розробка та реалізації сценаріїв стрес-тестування.

На цьому етапі відбувається побудова можливих сценаріїв розвитку подій. З метою досягнення максимальної ефективності процесу, стрес-тестування доцільно здійснювати за кількома альтернативними сценаріями розвитку подій: позитивний, негативний, критичний.

Переважно для прогнозу ситуації характерне існування певної кількості ймовірних варіантів розвитку. Тому прогноз зазвичай містить у собі кілька сценаріїв. Здебільшого це три сценарії [3]:

- оптимістичний;
- песимістичний;
- середній (найбільш імовірний, очікуваний, базовий).

Найкращий, або оптимістичний, сценарій відображає уявлення експерта про те, наскільки поліпшуються умови реалізації проекту в тому випадку, коли всі обставини будуть більш сприятливими, ніж заплановано. Однак усі ці зміни повинні бути реалістичними. Фактично експертна підготовка оптимістичного сценарію проводиться з погляду найбільш сприятливого оточення підприємства.

Найгірший, або песимістичний, сценарій показує, наскільки невдалим виявиться проект, якщо умови його реалізації будуть набагато гіршими, ніж передбачається. Реалістичність набору подій базується на інформації, наскільки поганими є справи в проекті, якщо підприємству не поталанило. Ці два додаткових сценарії повинні бути внутрішньо послідовними [16].

V Етап. Впровадження сценаріїв стрес-тестування.

На цьому етапі після застосування стрес-тестів необхідно розробити план дій для мінімізації виявлених ризиків (зокрема, здійснювати контроль за найбільшими покупцями, які не дотримуються платіжної дисципліни, вчасно не виконують умов договорів, або запроваджувати інструменти реагування на погіршення своєї кредитоспроможності на ранніх стадіях).

VI Етап. Трактування результатів і підготовка звіту щодо проведення стрес-тестування.

На цьому етапі важливо ґрунтовно підійти до підготовки звіту після проведення стрес-тестування, описати всі ключові проблеми, які є на підприємстві, ідентифікувати всі фактори, які можуть негативно вплинути на подальшу діяльність.

Результати стрес-тестування виносять на розгляд колегіальних органів управління підприємством з метою вибору методів та інструментів оптимізації (або мінімізації) ризиків і створення резервів під можливі втрати.

Аналіз результатів стрес-тестування є важливим не тільки з погляду визначення рівня схильності до ризику підприємства, а і з практичної можливості спостереження й контролю рівня ризиків, які наражають підприємство на небезпеку, та ідентифікації найбільш серйозних загроз.

Під час здійснення аналізу необхідно враховувати, що стрес-тести не можуть охопити повний спектр і взаємодію ризиків, особливо це стосується операційного ризику і ризику, пов'язаного з порушенням законодавства.

Огляд результатів стрес-тестів можна здійснювати шляхом групування сукупного впливу стрес-тестів за видами ризиків та/або сценаріїв. Для підсумовування основних результатів (наприклад, відношення до капіталу або доходу) може бути використана структура очікуваних втрат.

Висновки щодо результатів стрес-тестування мають включати:

- короткий огляд ситуації щодо загального рівня фінансового стану підприємства;
- основні фактори ризику та припущення;
- результати стрес-тестування із зазначенням порушень установлених параметрів (показників і критеріїв);
- аналіз адекватності політики підприємства щодо управління та зменшення рівня ризику;
- рекомендації щодо прийняття управлінських рішень стосовно стратегічних чи оперативних планів підприємства в контексті забезпечення фінансово-економічної безпеки.

VII Етап. Розробка заходів протидії негативним наслідкам.

Ключовим і завершальним етапом процесу стрес-тестування є розроблення заходів протидії в разі переходу негативних явищ і екстремальних подій із гіпотетичних до тих, що реально сталися. Розроблені заходи мають бути адекватнішими до рівня загрози й розміру потенційних збитків для підприємства. Особливо це стосується тих напрямів діяльності, де здійснення контролю за рівнем ризиків звичайними заходами ускладнюється. Ефективність розроблених заходів залежить від чіткого визначення умов, за яких вони повинні застосовуватися.

Таким чином, стрес-тестування – це інструмент аналітичного характеру, за допомогою якого можливо виявити підвищений ризик у діяльності різних суб'єктів господарювання в контексті забезпечення фінансово-економічної безпеки. При цьому розроблені сценарії являють собою модель ймовірного розвитку подій під впливом різних факторів ризику, що охоплює всі передумови,

виникнення яких може завдати значних збитків фінансовій та економічній стабільності бізнесу, а також вплинути на рівень фінансово-економічної безпеки суб'єктів господарювання.

Зважаючи на вищенаведене, можна зазначити, що стрес-тестування на підприємствах має стати одним із найголовніших етапів проведення перевірки, оскільки під час його проведення не тільки виявляються негативні риси в діяльності підприємства, а й пропонуються можливі стратегії поведінки, які, як результат, формують готовність підприємства до різних кризових ситуацій.

Отже, метод стрес-тестування є важливим чинником забезпечення фінансово-економічної безпеки суб'єктів господарювання.

Список використаних джерел

1. Бalandina В. П. Стрес-тестування як інструмент оцінювання фінансової стійкості підприємства. URL: <http://intkonf.org/balandina-vp-stres-testuvannya-yak-instrument-otsinyuvannyaafi nansovoyi-stiykosti-pidpriemstva>.
2. Внукова Н. М., Смоляк В. А., Ачкасова С. А. Особливості стрес-тестування страхових компаній. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2009. Вип. 113-114. С. 56–60. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ekon_2009_113-114_18.
3. Громико Н. К. Сценарний підхід у стратегічному плануванні соціально-економічного розвитку регіону. *Моделювання регіональної економіки*. 2011. № 1. С. 329–337. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Modre_2011_1_42.
4. Живко З. Б., Живко М. О. Стрес-тестування для бізнесових структур як чинник економічної безпеки. *Системи обробки інформації*. 2010. Вип. 3. С. 115–116. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/soi_2010_3_42.
5. Картузов Є. П. Вплив ризиків і загроз на стан фінансової безпеки підприємства. *Актуальні проблеми економіки*. 2012. № 9 (135). С. 115–124.
6. Кондратенко Д. В. Регулювання страхової діяльності на онові оцінки ризиків: автореф дис. ... канд. екон. наук / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2006. 20 с. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe.
7. Кошельок Г. В. Методика проведення стрес-тестування ризиків грошових потоків підприємства. URL: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/handle/123456789/7090>.
8. Кудрявцева М. Г. Что тестирует стресс-тест? *Рынок ценных бумаг*. 2006. № 2. С. 55.
9. Лавров Р. В., Садчикова І. В., Штирхун Х. І. Вплив ризиків та загроз на фінансово-економічну безпеку підприємства. *Стратегія та механізми забезпечення фінансово-економічної безпеки: колективна монографія / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. В. П. Ільчука*. Чернігів: ЧНТУ, 2017. С. 245–260.
10. Логвінова О. П., Семененко І. М. Обґрунтування господарських рішень і оцінювання ризиків: навчальний посібник. Харків: Лідер, 2015. 370 с. URL: https://pidruchniki.com/86343/ekonomika/obgruntuvannya_gospodarskih_rishen_i_otsinyuvannya_rizikiv.
11. Лук'яненко І. Г. Методи стрес-тестування фінансової стійкості підприємств України. *Бізнес Інформ*. 2013. № 11. С. 57–64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2013_11_10.
12. Манжос С. Б. Стрес-тестування банків: огляд методології. *Финансы, учет, банки*. 2014. Вип. 1. С. 188–195. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fub_2014_1_27.

13. Методичні рекомендації щодо загальних підходів до застосування страховиками стрес-тестів: Розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України від 05.12.2006 № 6496. URL: http://www.uazakon.com/documents/date_8u/pg_grwksy.htm.

14. Методичні рекомендації щодо порядку проведення стрес-тестування в банках України: Постанова НБУ від 06.08.2009 № 460. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0460500-09>.

15. Мулик Я. І. Сутність поняття «фінансова безпека підприємства»: систематизація наукових поглядів. *Збірник наукових праць ВНАУ. Серія : Економічні науки*. 2013. № 3 (80). С. 195–206.

16. Проектний аналіз. URL: <http://ubooks.com.ua/books/000237/inx27.php>.

17. Ребрик М. А. Методологічне забезпечення стрес-тестування ринкових ризиків банку. URL: <http://global-national.in.ua/vipusk-1-2014/275-rebrik-m-a-metodichne-zabezpechennya-stres-testuvannya-rinkovikh-rizikiv-banku>.

18. Стратегічне управління суб'єктами господарювання: проблеми теорії та практики: монографія / авт. кол. О. Л. Яременко, Г. В. Строкович та ін. Харків : Вид-во НУА, 2013. 504 с.

19. Черняк Г. М. Оцінювання рівня економічної безпеки енергетичних підприємств в умовах євроінтеграції. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2015. № 12. С. 159–166. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evntukpi_2015_12_26.

20. Шершньова З. Є. Стратегічне управління: підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: КНЕУ, 2004. 699 с. URL: <https://buklib.net/books/21968>.

21. Blaschke W., Jones T., Majnoni G., Peria S-M. Stress Testing of Financial Systems: An Overview of Issues, Methodologies, and FSAP Experience: IMF Working Paper. 2001.

22. Credit Risk Modelling: Current Practices and Amplications 1999. URL: www.bis.org/publ/bebs49.htm.

23. Lavrov R., Sadchykova I., Shtyrkhun Kh. Identification of the factors of influence on the financial and economic security of an enterprise and methods of their neutralization. *Economic and Law Paradigm of Modern Society*. 2018. № 1. P. 30–38.

24. Principles for sound stress testing practices and supervision. Basel Committee on Banking Supervision, may, 2009. URL: www.bis.org/publ/bebs49.htm.

25. Stress testing by large financial institutions: current practice and aggregation issues", BIS, 2000 Blaschke. URL: www.bis.org/publ/bebs49.htm.

5.3. Застосування концепції cyber situational awareness в управлінні економічною безпекою підприємства

Масштабні трансформаційні процеси в економіці України, які супроводжуються глибокими структурними зрушеннями і є важливим фактором динамічного і стабільного розвитку, потребують пошуку та впровадження нових теоретичних і практичних підходів до забезпечення результативного управління економічною безпекою сільськогосподарських підприємств, шляхом створення динамічної системи інформаційно-аналітичного забезпечення всієї сукупності складових внутрішнього потенціалу та ідентифікації зовнішніх тенденцій. Особливої гостроти ця проблема набуває в епоху інформатизації (автоматизації) управлінських процесів.

У сучасних умовах господарювання особливо гостро стоїть питання обґрунтування захисту економічних інтересів українських підприємств, а також прийнятих стратегічних рішень. Євроінтеграційні процеси висувають низку вимог до підприємств України, які змушені адаптуватися до зростання рівня конкуренції та шукати адекватні рішення найскладніших проблем і шляхів зниження загроз своєї діяльності, зумовлені невизначеністю та ризиками. На жаль, сучасні наукові економічні дослідження діяльності національних підприємств, а особливо агропромислового комплексу, не дають цілісного уявлення про безпеку діяльності бізнесу. Зокрема, практично відсутнє уявлення про характер функціонування системи в агресивному середовищі та забезпечення економічної безпеки підприємства в умовах євроінтеграції та глобалізації бізнесу загалом. У нинішніх умовах господарювання постає проблема забезпечення економічної безпеки підприємств, оскільки від її вирішення залежить економічне зростання національної економіки.

Дослідженням питань системи економічної безпеки держави присвячені праці таких вчених, як П. Друкер, К. Мак-Коннелл, П. Самуельсон, А. Сміт, Й. Шумпетер та ін. Система економічної безпеки досліджується в працях таких вітчизняних науковців, як В. Андрійчук, О. Барановський, А. Гальчинський, Т. Клебанова, О. Малиновська, В. Марнасова, А. Мокій, В. Мунтіян, Г. Пастернак-Таранушенко, В. Шлемко та ін.

Однак, незважаючи на значний внесок науковців та практиків у теорію економічної безпеки підприємства та враховуючи сучасні реалії економічних відносин, залишається низка невирішених раніше питань та проблем, обумовлених сьогоденням.

Ґрунтуючись на теорії Н. Вінера, який доводив, що концептуальні схеми, які визначають поведінку біологічних систем, ідентичні до схем, які реалізуються у складних технічних системах, а отже, їх можна використовувати в соціальному та економічному управлінні, аналізувати на основі тих самих загальних положень теорії управління системами, які створені людьми [1]. Основна ідея, закладена Н. Віннером, полягає в тому, що всесвіт складається із систем, які взаємодіють між собою на основі зворотного зв'язку. Життєздатність системи зумовлюється, здатністю системи сприймати інформацію й адекватно реагувати на отриману інформацію. Йдеться про поняття стійкості системи, а отже, про здатність системи повертатися в рівноважний стан після припинення дії внутрішніх і зовнішніх збурень.

Сучасний підхід до розуміння економічної стійкості є досить одностороннім, оскільки він обмежується рамками фінансових категорій. Під поняттям «стійкість» в економічній літературі більшість науковців та практиків розуміють здатність системи досягати своєї мети, враховуючи зміну внутрішніх та зовнішніх факторів, що призводить, як прав здебільшого до удосконалення її структурного та функціонального змісту.

Одним із важливих питань будь-якої теорії є термінологія та формулювання визначень і категорій. Визначення понять, категорій та дефініцій, що покладені в основу міркувань, логічних побудов, безпосередньо впливають на їх кінцевий результат. Досліджуючи те чи інше явище або процес, важливим є формування категорійного апарату, який ґрунтується на певній методології та системі поглядів, адже саме на цій фазі закладаються основи теорії.

У словнику української мови безпека визначається як «стан, коли кому-, чому-небудь ніщо не загрожує» [2, с. 137].

Г. Л. Вербицька визначає безпеку як заходи або дії, що забезпечують недопущення і оперативне реагування на відповідні загрози заради безпечного функціонування [3].

Ю. М. Великий трактує безпеку як здатність об'єкта, явища, процесу зберігати свою сутність і основну характеристику в умовах цілеспрямованого, руйнівного впливу зовні або в самому об'єкті, явищі, процесі; захист від небезпек на системному рівні; захищеність життєво важливих інтересів об'єкта від загроз (як внутрішніх, так і зовнішніх) [4].

Також зустрічаються визначення безпеки як стану складної системи, коли дія зовнішніх і внутрішніх факторів не призводить до погіршення системи або до неможливості її функціонування і розвитку. Безпека – стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства, організації, підприємства від потенційно і реально існуючих загроз, або відсутність таких загроз.

Проблеми економічної безпеки підприємства порушено в численних працях вітчизняних і закордонних практиків та теоретиків. Аналіз літературних джерел дає змогу стверджувати, що є багато поглядів на визначення поняття «економічна безпека підприємства» (табл. 5.4).

Таблиця 5.4

Визначення економічної безпеки підприємства науковцями та практиками

Автор	Визначення поняття
Капустін Н. [5, с. 12]	сукупність чинників, які забезпечують незалежність, стійкість, здатність до прогресу в умовах дестабілізаційних факторів
Судоплатов А. [6, с. 3]	стан правових, економічних і виробничих відносин, а також матеріальних, інтелектуальних і інформаційних ресурсів, який виражає здатність підприємства до стабільного функціонування
Бендіков М. [7, с. 8]	захищеність науково-технічного, технологічного, виробничого та кадрового потенціалу підприємства від прямих або непрямих загроз
Сумець О. [8, с. 15]	стан захищеності життєво важливих інтересів підприємства від реальних і потенційних джерел небезпеки чи економічних загроз
Іхваненков С. [9, с. 45]	сукупність умов та чинників, які забезпечують незалежність підприємства, його стабільність і стійкість, здатність до постійного оновлення та самовдосконалення
Ковальов Д. [10, с. 49]	захищеність діяльності підприємства від негативних впливів зовнішнього середовища, а також здатність швидко усунути різні загрози або пристосуватися до наявних умов, що не позначаються негативно на його діяльності
Покропивний С. [11]	стан корпоративних ресурсів (ресурсів капіталу, персоналу, інформації і технології, техніки та устаткування) і підприємницьких можливостей

Аналізуючи визначення поняття економічної безпеки підприємства, можна зазначити наступне:

- застосування понять «система» та «стан системи»;
- використання поняття загрози;
- визначення безпеки, базується на економічних поняттях досягнення мети, функціонування підприємства;
- одночасне використання поняття загрози та економічних показників функціонування підприємства.

Отже, можна визначити спільне:

- існує система (підприємство), яка спрямована на досягнення певної мети (життєво важливих інтересів), має відповідну структуру, взаємозв'язки, перебуває в певному стані, який визначений відповідними параметрами;
- наявність загроз цим параметрам, які мають імовірнісний характер (ризик);
- система характеризується цілісністю – здатністю досягати своєї мети під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів та умов зовнішнього середовища.

Метою забезпечення економічної безпеки підприємства має стати система протидії потенційним і реальним загрозам, розробка превентивних заходів щодо усунення чи мінімізації яких має забезпечувати суб'єкту господарювання успішність функціонування в нестабільних умовах зовнішнього та внутрішнього середовища.

При цьому безпека підприємства повинна забезпечуватися за такими основними напрямками: економічна, науково-технічна, інформаційна, кадрова, соціальна, екологічна, фізична тощо.

Прорив інформаційних технологій наприкінці ХХ початку – ХХІ сторіччя викликав у світі значні системні перетворення, що дали можливість сформуватись і розвинутись принципово новим й невід'ємним глобальним субстанціям – інформаційному простору та інформаційному суспільству, які мають нині практично необмежений потенціал і відіграють суттєву роль в економічному та соціальному розвитку будь-якої країни світу.

Неконтрольоване поширення та необмежене застосування провідними країнами світу інформаційного простору, як арени дій у процесі сучасного інформаційного протиборства, у свою чергу, поступово призвело до уразливості інформаційної сфери цих країн від впливу внутрішніх і зовнішніх кібернетичних втручань та загроз навмисного, випадкового, природного або штучного характеру тощо [12].

При цьому дедалі очевиднішою стає залежність загального рівня економічної безпеки держави і підприємства від її інформаційної складової.

Можливості, які компанії отримують завдяки впровадженню нових інформаційних технологій, колосальні й охоплюють широкий діапазон. Автоматизовані інформаційні системи здатні забезпечити тісніший взаємозв'язок структурних підрозділів компанії і пристроїв, а ефективне використання даних і аналітики забезпечать більш високу продуктивність і більш індивідуалізовані клієнтські пропозиції. При цьому, вважається, що безпека підвищиться завдяки мінімізації людського фактора, який на сьогодні вважається однією з основних причин збитків у багатьох галузях, шляхом автоматизації завдань, а постійний моніторинг стану та використання аналітики великих масивів даних можуть значно підвищити якість ризик-менеджменту, забезпечуючи високий рівень зменшення і запобігання ризикам, адекватне планування методів і заходів і їх реалізацію у разі реалізації ризиків.

Але ідеалізувати використання автоматизованих інформаційних систем є дуже небезпечним. Як приклад, слід навести діяльність авіакомпаній США:

- липень 2016, комп'ютерний збій в Southwest Airlines ¹ призводить до скасування та затримки рейсів на чотири дні, у результаті відмінено близько 800 рейсів. Як пояснила адміністрація компанії: «причиною слугувала технічна несправність у нашій мережі, яка сталася на кількох системах і платформах»;

- серпень 2016 року збій у комп'ютерній системі компанії Delta Airlines ², компанії довелося скасувати 451 рейс приблизно з 6000, у процесі ліквідації виходу з ладу комп'ютерної системи було скасовано ще 2300 рейсів з 8000.

Важко уявити, до яких збитків призвели ці інциденти.

Все вищеперелічене вимагає переходу до нових методів інформаційно-аналітичного забезпечення управління економічною безпекою підприємств, використання автоматизованих систем управління та сучасних інформаційних технологій.

В останні роки розуміння впливу інформаційного забезпечення на прийняття управлінських рішень, виводить інформацію на новий рівень – як ресурс, що володіє певною цінністю. Інформація стає найважливішим стратегічним ресурсом будь-якого підприємства, її формування та споживання, стає важливою основою ефективного функціонування і розвитку різних сфер суспільної та економічної діяльності [13].

У висновках сьомого щорічного дослідження корпоративних ризиків «Барометр ризиків Allianz 2018» ³ (у межах якого було опитано понад 1911 ризик-менеджерів і страхових експертів з 80 країн), зазначено, що головним ризиком для підприємств на глобальному рівні шостий рік поспіль залишається перериви у виробництві й ланцюзі поставок. Однак більшість компаній стурбовані, що втрати понесені в результаті переривів у виробництві, які зазвичай наступають унаслідок шкоди майну, в майбутньому будуть усе частіше обумовлюватися кібератаками, технічними збоями та геополітичною нестабільністю.

Стурбованість бізнесу викликає й інша глобальна сфера – це інциденти в кіберпросторі, що включають кіберзлочини або злом баз даних, а також технічні збої в ІТ-системах.

Ще шість років тому в першому дослідженні «Барометр ризиків Allianz» тільки 1 % респондентів розглядав кіберінциденти як ризик, у 2018 цей ризик посідає другу позицію в рейтингу (табл. 5.5, 5.6).

Загрози можуть змінюватися, але результат залишається тим самим. Перериви у виробництві (включаючи розрив ланцюга поставок) є найбільш значущим ризиком для компаній уже шостий рік поспіль, згідно з даними Барометра ризиків Allianz. Цей ризик вказано в числі трьох найбільш важливих ризиків, що стоять перед компаніями в 2018 році, у 42 % відповідей, на другому місці – кіберінциденти (40 %), на третьому – природні катастрофи (30 %).

¹ Final Update and Apology on Systemwide Outages. URL: <https://www.southwestaircommunity.com/t5/Southwest-Stories/Final-Update-and-Apology-on-Systemwide-Outages/ba-p/46203>.

² Delta computers crash, causing delays and cancellations. Experts say it shouldn't have happened. URL: https://www.washingtonpost.com/local/trafficandcommuting/delta-airlines-computer-systems-crash-causing-flight-delays-and-cancellations/2016/08/08/7d5e8fa0-5d72-11e6-af8e-54aa2e849447_story.html?noredirect=on&utm_term=.b9182a13ece1.

³ ALLIANZ РИСК БАРОМЕТР. Главные риски для бизнеса на 2018 г. URL: <https://www.allianz.ru/ru/stuff/%D0%A0%D0%B8%D1%81%D0%BA%20%D0%91%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D1%82%D1%80%202018.pdf>.

Таблиця 5.5

Найбільш значущі ризики для підприємств Європи⁴

Ризики	Місце в рейтингу 2015 р.	Рейтинг 2016 р., %	Рейтинг 2017 р., %	Рейтинг 2018 р., %
Перерва у виробництві та постачанні	1	53	37	42
Ринкові зміни (волатильність, посилення конкуренції, стагнація)	нове	52	31	22
Кіберінциденти (кіберзлочини, витік даних, збої IT)	5	40	30	40
Зміни в законодавстві та регулюванні (економічні санкції, протекціонізм)	4	39	24	21
Макроекономічні зміни (жорстка економія, зростання цін, інфляція)	нове	31	-	-
Природні катастрофи (гроза, повінь, землетрус)	2	31	24	30
Втрата репутації або вартості бренду	7	29	13	13
Пожежа, вибух	3	22	16	20
Нові технології та інновації	нове	19	12	15
Політичні ризики (війна, тероризм, заворушення)	8	17	14	11

Таблиця 5.6

Найбільш значимі ризики для підприємств України

Ризики	Рейтинг 2016 р., %	Місце в рейтингу 2015 р.
Політичні ризики (війна, тероризм, заворушення)	65	1
Розкрадання, шахрайство і корупція	39	2
Тероризм	35	4
Пожежа, вибух	27	3
Перерва у виробництві та постачанні	23	5
Природні катастрофи	15	7
Макроекономічні зміни (жорстка економія, зростання цін, інфляція)	15	8
Єдиний соціальний внесок ринку	15	9
Кіберінциденти (кібератаки, витік даних, збої IT)	15	нове
Зміни в законодавстві та регулюванні (протекціонізм)	12	10

Примітка. Рейтинг складений експертами Редакції Форіншурер <http://forinsurer.com/news/16/01/28/33453>.

⁴ Сьомий Барометр ризиків Allianz є самим масштабним на сьогодні, він складений на основі думок 1911 експертів з 80 країн. Також були опитані консультанти з ризиків, андерайтери, старші керівники та експерти з врегулювання збитків у корпоративному сегменті бізнесу як Allianz Global Corporate & Specialty, так і інших структурних одиниць Allianz. Респонденти опитувались у жовтні – листопаді 2017 року. Респондентів просили вибрати галузі, в яких вони розбираються краще за все, і назвати не більше трьох ризиків, які, на їхню думку, є найбільш важливими. Оскільки можна було відповідати як по одній, так і по двох галузях, і для кожної називати кілька ризиків, було отримано 2376 відповідей, в яких згадувалися 6472 ризики (тому загальна сума не дорівнює 100 %). Більшість відповідей (1257,53 % від загального числа) прийшлося на великі підприємства (з річними надходженнями понад 500 млн €). Середні підприємства (з річними надходженнями від 250 млн € до 500 млн €) подали 516 відповідей (22 %), а малі (з річними надходженнями менше 250 млн €) – 603 відповіді (25 %). В опитуванні брали участь експерти з ризиків із 22 галузей економіки. Зміни в рейтингу Барометра ризиків Allianz визначаються тим, яке місце посідає той чи інший ризик у порівнянні з попереднім роком, а не тим, як змінився відсоток респондентів, що його визначили.

Серед основних причин переривів у виробництві визначені: кіберінциденти – 42 %; пожежі, вибухи – 40 %; стихійні лиха – 39 %; відмови постачальників – 30 %; поломка машин та обладнання – 23 %.

Згідно з даними дослідження, компанії все більше турбує зростаюча витонченість кібератак. Атаки хакерів стають усе більш цілеспрямованими, тривалими і можуть серйозно вплинути на внутрішню діяльність компанії. У міру того як частота і серйозність кібератак зростають, компанії не повинні недооцінювати впливу таких загроз для здійснення діяльності підприємств. Експерти⁵ зазначають три основні наслідки кіберінцидентів: перериви у виробництві та порушення ланцюга поставок – 67 %; репутаційні збитки – 52 %; позови про притягнення до відповідальності внаслідок порушення цілісності даних – 45 %.

Можливість зовнішнього і внутрішнього втручання в інформаційну систему підприємства, може вплинути на викривлення таких параметрів інформації, як конфіденційність, цілісність, доступність, достовірність та ін. Це, в свою чергу, може призвести до негативних наслідків у діяльності підприємства [14]:

- збоїв у функціонуванні систем управління технологічними та управлінськими процесами;
- розголошення відомостей, що становлять комерційну та інші види таємниць;
- порушення достовірності фінансової звітності;
- несанкціонованого доступу до бази даних підприємства;
- викривлення публічної інформації.

Результатом викривлення інформації про діяльність підприємства можуть стати:

- зменшення вартості капіталу підприємства;
- труднощі залучення інвестицій;
- розрив (або погіршення) ділових відносин із партнерами;
- зрив переговорів, втрата вигідних контрактів;
- невиконання договірних зобов'язань;
- відмова від рішень, які стали неефективними через розголос інформації;
- втрата можливості запатентувати результат науково-технічної діяльності або продати ліцензію;
- зниження цін або обсягів реалізації;
- завдання шкоди авторитету та діловій репутації фірми;
- більш жорсткі умови отримання кредитів;
- труднощі в постачанні та придбанні устаткування і т. ін.

У певних ситуаціях нехтування питаннями захисту інформації може призвести і до повної втрати бізнесу.

У сьогоденних умовах не можна думати про створення інформаційно-аналітичного забезпечення управління економічною безпекою сільськогосподарських підприємств без наукового перегляду фундаментальних основ проце-

⁵ Джерело: Allianz Global Corporate & Specialty. Цифри показують відсоток відповідей, в яких названо цей ризик, від загальної кількості відповідей опитаних (857). Цифри не дають у сумі 100 %, оскільки можливо було вибрати до трьох ризиків.

сів управління, реформування яких не може обмежитися деякими оновленням і реконструкцією. На сьогодні потрібна нова парадигма управління як безпосередньо сільськогосподарськими підприємствами, так і їхньою економічною безпекою, параметри якої відповідають умовам і перспективам використання сучасних технологій виробництва сільськогосподарської продукції, зокрема точне землеробство.

Практики і науковці більше ста років розробляють інформаційно-аналітичні інструменти і методи їх використання в практиці прийняття управлінських рішень. Найбільш поширеною сьогодні є концепція пріоритетності значення звітних і прогнозних фінансово-економічних показників, що характеризують ключові аспекти фінансово-господарської діяльності над судженнями про важливість, соціальної й екологічної значущості, що відбуваються в економіці підприємств та в економіці країни.

Перші моделі оцінки результатів діяльності підприємств, що з'явилися в 1920-х роках будуються винятково з фінансових показників, наприклад, мультиплікативна модель Дюпона чи показник рентабельності капіталу ROI.

Перша система фінансових і нефінансових показників оцінки діяльності підприємств, в якій взаємопов'язані інтереси різних зацікавлених сторін (керівників, робітників, постачальників, споживачів та ін.), була сформульована в 1984 р. Р. Фріменом як система показників відповідальності (Accountably Scorecard – ASC) [15]. Ця система знайшла подальший розвиток у концепції збалансованої системи показників (Balanced Scorecard – BSC), розробленої Р. Капланом і Д. Нортонем [16] у 1990 р., яка стала продовженням концепції технології управління за цілями, сформульованої П. Друкером [17].

Суть концепції інформаційно-аналітичного забезпечення управління економічною безпекою сільськогосподарських підприємств повинна формуватися відповідно до застосовуваних методів і способів агрегування інформації, методики побудови показників і їх аналітичної інтерпретації місцезнаходження в системі управління, враховуючи пріоритетність та сукупність факторів, що впливають на успішність реалізації управлінського рішення.

Зростаючий і еволюційний характер кібератак і загроз у комп'ютерних інформаційних системах привели до необхідності пошуку нових підходів і методів захисту інформації. У 1995 році була опублікована стаття керівника дослідницького підрозділу ПВС США Мика Єндслі (Mica Endsley) [18], де було наведено загальне визначення поняття обізнаності про ситуацію, яка описується таким чином: сприйняття елементів середовища в обсязі часу і простору, розуміння їх значення і проектування їхнього стану на майбутнє. Застосування цієї концепції може визивати багато суперечок у сфері управління економічною безпекою, але одним з основних аспектів ситуаційної обізнаності є її динамічність, тобто здатність своєчасно реагувати на нові й мінливі моделі загроз, що прямо суперечать парадигмі класичної економічної безпеки.

Традиційна система економічної безпеки використовує в управлінні ризиками стандартний набір елементів управління для досягнення базового рівня безпеки. Однак у динамічних умовах виникнення загроз слід шукати нові способи і методи моделювання захисту економічних інтересів суб'єктів господа-

рювання, що враховують швидку зміну загроз. Очевидно, що використання концепції «Кібер-усвідомлення ситуації», «Кібер-ситуаційна обізнаність» (Cyber situation awareness) можливе в управлінні економічною безпекою на всіх рівнях економіки.

Сприйняття, розуміння, проекція поточної ситуації та оцінка можливих наслідків і відповідного реагування не може відбутися без людей - аналітики, адміністратори, оператори тощо.

У моделі М. Єндслі представлені три рівня усвідомлення ситуації, сприйняття, розуміння і проекція, пізніше, враховуючи людський фактор і використання концепції ситуаційної обізнаності, Б. Макгінес [19] та С. Онвубіка (C. Onwubiko) и Т. Оуэнс [20] виділили четвертий рівень – дозвіл. Адаптуючи цю концепцію до управління економічною безпекою підприємства, можна виділити такі рівні усвідомлення ситуації.

Рівень 1. Сприйняття. На цьому рівні аналітики економічної безпеки виявляють можливі вразливі місця в діяльності підприємства та системі управління, це передбачає використання індивідуальних і незалежних інструментаріїв для моніторингу як внутрішнього, так і зовнішнього середовища. На рівні сприйняття, інформація про статус, атрибути й динаміку відповідних загроз як з боку внутрішнього, так і зовнішнього середовища, дозволяє розширити класифікацію загроз у значущі уявлення, які є основою для наступних рівнів: розуміння, проекції і дозволу.

Рівень 2. Розуміння. На цьому рівні аналітики економічної безпеки використовують відповідні інструменти, методи для агрегування, аналізу, узагальнення й зіставлення окремих частин інформаційно-аналітичного забезпечення з метою визначення ризиків та імовірності їх настання. Таким чином, розуміння являє собою сценарій поточної ситуації, який реалізується шляхом визначення значущості отриманих доказів ризиків та загроз, що підлягають моніторингу.

Рівень 3. Проекція. На цьому рівні експерти з питань економічної безпеки прогнозують можливі сценарії розвитку подій. Здатність аналітика зробити точний прогноз на майбутнє може бути підвищена через використання потужних систем моніторингу і технологій, які здатні виявити і передбачити закономірності виникнення майбутніх подій, як приклад, використання системи раннього попередження, що дозволить поліпшити планування і використання профілактичного контролю для запобігання можливих ситуацій.

Рівень 4. Дозвіл. На цьому рівні фахівці з економічної безпеки можуть рекомендувати і здійснювати адекватний контроль і вживати відповідних контрзаходів, необхідні для зменшення чи усунення ризиків, пов'язаних із функціонуванням підприємства.

У новій парадигмі економічна безпека може бути представлена як ситуаційна обізнаність про навколишнє середовище й адекватне реагування на рівень виявленої загрози.

Ситуаційна обізнаність в Economic Security є не який-небудь один продукт – це філософія, яка повинна бути реалізована шляхом розумного використання методів і процесів, які охоплюють економіку підприємства.

Список використаних джерел

1. Виннер Н. Кибернетика и общество. Москва: Издательство иностранной литературы, 1958. 200 с.
2. Словник української мови: в 11 томах. Київ: Наукова думка, 1970. Т. 1: А–В. 799 с.
3. Вербицька Г. Л. Управління економічним ризиком. *Фінанси України*. 2004. № 4. С. 34–41.
4. Великий Ю. М., Проскура О. Ю. Особливості кризового стану вітчизняних підприємств і методів його оцінки. *Фінанси України*. 2002. № 10. С. 29–34.
5. Капустин Н. Экономическая безопасность отрасли и фирмы. *Бизнес Информ*. 1999. № 11. С. 12.
6. Судоплатов А. П., Пекарев С. В. Безопасность предпринимательской деятельности. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. 384 с.
7. Бендигов М. Экономическая безопасность промышленного предприятия (организационно-методический аспект). *Консультант директора*: зб. наук. праць. 2000. № 2. С. 7–13.
8. Сумець О. М., Тумар Б. М. Стратегії сучасного підприємства та його економічна безпека: навч. посіб. Київ: Хай- ТекПрес, 2008. 400 с.
9. Івахненко С. В. Інформаційні технології в організації бухгалтерського обліку та аудиту: навч. посіб. Вид. 4-те, перероб. та доп. Київ: Знання, 2008. 343 с.
10. Ковальов Д., Сухорукова Т. Економічна безпека підприємства. *Економіка України*. 1998. № 11. С. 48–52.
11. Покропивний С. Ф. Економіка підприємства. Київ: КНЕУ 2000. 526 с.
12. Бурячок В. Л., Гулак Г. М., Толубко В. Б. Інформаційний та кіберпростори: проблеми безпеки, методи та засоби боротьби: підручник. Київ: ТОВ «СІК ГРУП УКРАЇНА», 2015. 449 с.
13. Nekhai V., Skiter I., Trunova E. Protection of Computer Information Systems of Agricultural Enterprises. *Information Models and Analyses*. 2016. Vol. 5, Number 3, P. 246–255.
14. Нехай В. А., Нехай В. В. Інформаційна безпека як складова економічної безпеки підприємств. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Економіка і менеджмент»*. 2017. № 24. С. 137–141.
15. Freeman R. E. Stakeholder Management: A Stakeholder Approach. Marshfield, MA: Pitman Publishing, 1984.
16. Каплан Роберт С., Нортон Дейвид П. Сбалансированная система показателей. От стратегии к действию: пер. с англ. Москва: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2003. 214 с.
17. Друкер П. Эффективное управление. Москва: Астрель, 2004. 288 с.
18. Endsley, M.R. Toward a Theory of Situation Awareness in Dynamic Systems. *Human Factors Journal*. 1995. № 37(1). P. 32–64.
19. McGuinness B. and Foy L. A Subjective Measure of SA: The Crew Awareness Rating Scale (CARS). Proc. of the First Human Performance, Situation Awareness and Automation Conference, Savannah, Georgia, 2000.
20. Onwubiko, C. & Owens T.J. Review of Situational Awareness for Computer Network Defense. In C. Onwubiko and T.J. Owens (Eds.) *Situational Awareness in Computer Network Defense: Principles, Methods and Applications*. 2011.

5.4. Концептуальні засади ідентифікації і систематизації ризиків ринку органічної продукції

Виробництво та реалізація органічної продукції, з одного боку, є прибутковим видом бізнесу, а з іншого – супроводжується підвищеним ризиком на кожному етапі життєвого циклу продукції у зв'язку зі специфікою галузі. Для того щоб зменшити негативний вплив ризиків на діяльність підприємств, що займаються вирощуванням, переробкою, транспортуванням, реалізацією органічної продукції тощо та на ефективність функціонування ринку органічної продукції загалом, необхідно ідентифікувати ці ризики. Однак спочатку пропонуємо проаналізувати сутність поняття «ризик» на ринку органічної продукції. Дослідженням сутності поняття «ризик на ринку органічної продукції» серед вітчизняних науковців не було приділено належної уваги, тому що цей напрям досліджень є новим для української наукової спільноти.

Якщо розглядати поняття «ризик» загалом, то науковці доходять єдиного висновку, що ризик – це ймовірність настання непередбачених подій, які можуть призвести до збитків або шкоди. Ризик суб'єкта господарювання у сфері АПК – це «загроза недоотримання доходу, перевищення видатків чи витрат ресурсів у результаті виконання конкретних видів виробничої, збутової чи фінансової діяльності» [1, с. 42].

На нашу думку, ризик на ринку органічної продукції – це ймовірність настання непередбачених обставин зовнішнього або внутрішнього характеру, які можуть виникнути на всіх етапах життєвого циклу продукції, а саме виробництво, переробка, зберігання, транспортування, реалізація та пов'язані з можливістю нанесення шкоди та збитку суб'єктам ринку органічної продукції.

Ризики на ринку органічної продукції мають невизначеність у часі, більшою мірою пов'язані з погодними умовами, економічною ситуацією у країні, державним регулюванням та доброчесністю суб'єктів, що здійснюють її виробництво, переробку, сертифікацію, транспортування, реалізацію тощо. Тому підготовка та реалізація ефективних управлінських рішень вимагають певної класифікації ризиків для їх уникнення або зменшення збитків (рис. 5.4).

Основними критеріями класифікації ризиків на ринку органічної продукції: походження ризику; об'єкт ризику; суб'єкт ризику; схожість ризиків, які супроводжують виробництво органічної продукції, та традиційними ризиками сільського господарства; етап життєвого циклу органічної продукції; джерело виникнення ризику; можливість передбачення ризику; можливий рівень економічних втрат від ризику; можливість страхування ризику.

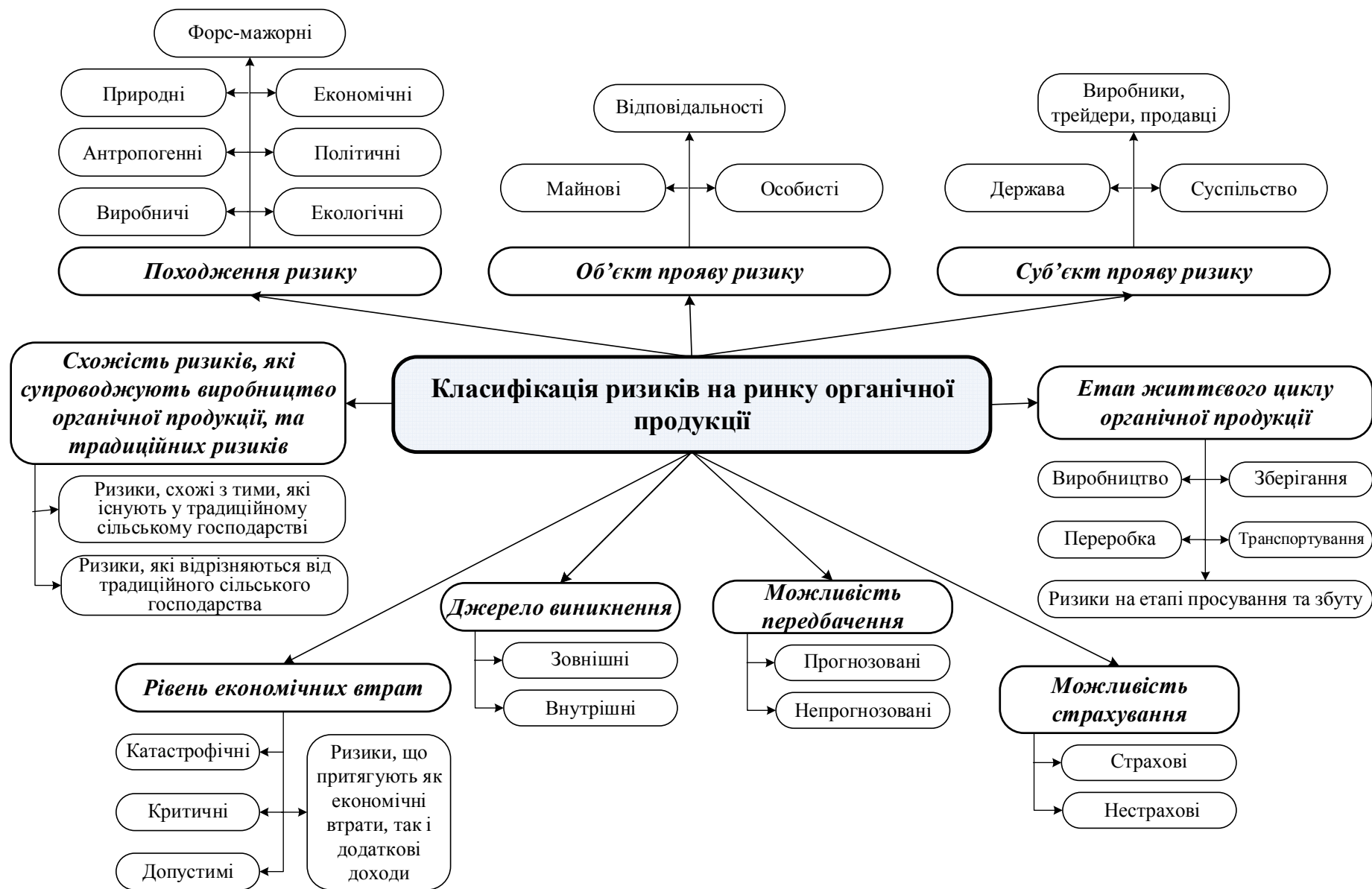

Рис. 5.4. Класифікація ризиків на ринку органічної продукції

Джерело: систематизовано на основі власних досліджень автора та [1; 6-10].

Розглянемо наведену вище класифікацію ризиків на ринку органічної продукції.

1. За походженням ризику виділимо такі їх види:

а) природні ризики, що не залежать від діяльності людини:

- шторм, злива, ураган, буря, град, удар блискавки, циклон;
- снігопад, льодоутворення, заморозки;
- посуха;
- шкідники, хвороби рослин та тварин тощо;

б) антропогенні ризики – це ризики, які залежать від діяльності людини:

- *персональні ризики* – пов'язані із забезпеченістю організації трудовими ресурсами відповідної якості та ефективністю праці: невідповідність потреб сільськогосподарського підприємства в робочій силі фактичній її наявності; проблеми зі здоров'ям працівників – травми, погане самопочуття; недостатня кваліфікація та недобросовісне ставлення працівників до виробництва продукції; відсутність мотивації та плинність кадрів; міжособистісні стосунки, які можуть вплинути на фермерський бізнес;

- *протиправні дії третіх осіб* (пограбування, розбій, умисне знищення або пошкодження приміщень, обладнання, майна, посівної площі, рослин, тварин, готової продукції, включаючи підпал) тощо;

в) виробничі ризики – виражаються у зміні характеристик засобів виробництва, взаємодії чинників виробництва, отриманій продукції, розглядаються у зв'язку з результатами виробничого процесу (кількість та якість виробленої сільгосппродукції) та включають:

- фізичний знос – природне старіння обладнання тощо;
- втрати робочого часу – імовірність неефективного використання робочого часу, виникнення простоїв, браку, випадків травм і захворювань персоналу, сезонність робіт, особливо в рослинництві, коли нераціональна організація використання робочої сили веде до нерівномірного використання трудового потенціалу протягом року;
- тривалий період виробництва – рішення щодо виробництва приймається за рік, а то й більше до моменту реалізації. Протягом цього часу ситуація на ринку може значно змінитися в несприятливий для підприємства бік, тому що контракти на всю сільськогосподарську продукцію не укладаються до початку її виробництва;
- невідповідність якості органічної продукції певним вимогам у результаті відхилення від технології, стандартів виробництва;
- відхилення фактично отриманої кількості продукції від запланованого рівня;

г) економічні ризики складаються з таких видів ризиків:

- *цінові ризики* – здійснюють вплив, що спричиняє відхилення витрат виробництва і вартості реалізованої продукції:
 - сезонність (цінова невизначеність на сільськогосподарську продукцію);
 - підвищення цін на органічну продукцію;
 - конкуренція із закордонними виробниками органічної продукції;
 - зменшення попиту клієнтів через низьку платоспроможність населення;
 - зниження зовнішньоекономічної активності країни;

- *маркетингові ризики* включають такі види ризиків:
 - імовірність недоотримання доходу через неспроможність реалізувати продукцію;
 - проблеми упаковки, зберігання та доставки також є чинниками, що зумовлюють маркетингові проблеми сільгоспвиробників;
 - нерозвиненість ринкової інфраструктури, яка не відповідає наявними потребам галузі;
 - відсутність ефективних ринкових інструментів, неможливість планувати свою діяльність;

– *кредитні ризики* пов'язані з нагромадженням капіталу та фінансуванням підприємств. Кредитний ризик в органічному сільському господарстві високий у зв'язку з тим, що сільськогосподарські підприємства капіталоемні, а виробництво має сезонний характер, тому виникає потреба в залученні сезонних кредитів. До кредитних ризиків належать: зміни ставок кредитування по запозиченому капіталу та розмірів акціонерного капіталу; труднощі з грошовим потоком, якщо у фермера не вистачає коштів для погашення кредитів;

- *податкові ризики* – ймовірність введення нових видів податків і зборів на здійснення окремих аспектів господарської діяльності; можливість збільшення рівня ставок діючих податків і зборів; зміна термінів і умов здійснення окремих податкових платежів; вірогідність відміни діючих податкових пільг у сфері господарської діяльності підприємства;

- *інвестиційні ризики* – можливість виникнення фінансових втрат у процесі здійснення інвестиційної діяльності підприємства. Високий рівень правового ризику і стан економіки України знижують інвестиційну привабливість галузі для закордонних інвесторів. Наприклад, для тваринництва, здебільшого, потрібні регулярні інвестиції у корм та обладнання, які можуть не приносити дохід протягом декількох місяців або навіть років;

- *валютні ризики* – полягають у зміні курсу національної валюти та супроводжують зовнішньоекономічну діяльність підприємства при імпорті паливно-мастильних матеріалів, техніки, сировини, засобів захисту рослин і тварин, напівфабрикатів та експорті готової продукції;

д) політичні ризики пов'язані з законодавством та змінами в державній політиці:

- зміна законодавства;
- неналежна нормативно-правова база та державна підтримка;
- обмеження вільної торгівлі;
- події в інших країнах;
- міждержавні конфлікти;
- зміни економічної політики держави на аграрних ринках;
- тероризм тощо;

е) екологічні ризики несуть загрозу природного або техногенного характеру, що призводить до:

- ерозії ґрунту;
- забруднення агроландшафтів;

- виснаження земель та нестачі в них основних елементів мінерального живлення рослин, підвищення кислотності ґрунтів;
- недоотримання вимог землекористування при розробці родовищ корисних копалин;

ж) форс-мажорні ризики мають непередбачуваний характер (ризики стихійних лих, пожежа та інші), які можуть призвести не тільки до втрати доходу, який передбачається, але й частини активів підприємства.

2. За об'єктом прояву можна виділити такі види ризиків:

а) майнові ризики, об'єктом прояву яких є пошкодження майна. До основних об'єктів майнових ризиків на ринку органічної продукції відносяться:

- рухоме і нерухоме майно (обладнання, будинки, споруди), грошові кошти;
- посівна площа, рослини, тварини, готова продукція;
- очікуваний прибуток;
- заробітна плата, інші винагороди суб'єктів ринку;
- майнові інтереси кредиторів, тобто інтереси банків та інших кредиторів, які видають кредити тощо;

б) особисті ризики, які пов'язані з нанесенням шкоди життю та здоров'ю працівників, співробітників, агрономів, фермерів через індивідуальні особливості працівників або настання нещасних випадків (хвороба та втрата працездатності);

в) ризики виникнення відповідальності виробника органічної продукції перед споживачами, суспільством (у випадку шахрайських дій у частині представлення неорганічної продукції за органічну), відповідальності власника підприємства перед найманим персоналом.

3. За суб'єктом прояву:

а) держава (уповноважені органи державної влади й управління та органи місцевого самоврядування) – зміна законодавства, політика уряду, пасивність у стимулюванні розвитку ринку органічної продукції;

б) суспільство – недовіра до особливих властивостей органічної продукції та маркування продукції як органічної, низький попит на продукцію, низька платоспроможність населення;

в) виробники, трейдери, продавці тощо – недобросовісна поведінка суб'єктів, шахрайство, представлення неорганічної продукції як органічної.

4. Залежно від схожості ризиків, які супроводжують виробництво органічної продукції, та традиційними ризиками сільського господарства:

а) ризики, схожі з тими, які існують у традиційному сільському господарстві – втрата врожаю через несприятливі кліматичні умови, доступу до виробничих ресурсів, кращих страхових полісів;

б) ризики, які відрізняються від традиційного сільського господарства – тимчасове зниження врожайності сільськогосподарських культур у результаті переходу на застосування біологічно безпечних засобів захисту від шкідників та органічні добрива, проблема збуту продукції в період виходу на нові ринки, імовірність шахрайства з боку виробників та реалізаторів продукції.

5. За етапами життєвого циклу органічної продукції ризики можна поділити на:

а) ризики, які супроводжують процес виробництва – виникають у процесі забезпечення виробництва матеріальними ресурсами, його причинами можуть виступати зміни цін, порушення договорів постачань, загальна нестабільність ринку, зміна кількості доступних ресурсів коливання на суміжних ринках (ринки матеріальних ресурсів, енергоносіїв, ринки збуту), зміни конкурентного середовища тощо; обмежені потужності по сортуванню й упаковці; відсутність системи сертифікації підприємств та контролю дотримання світових стандартів якості й норм безпеки продукції;

б) ризики, які супроводжують процес переробки – виникають у процесі недотримання технологій виробництва для забезпечення стандартів якості продукції;

в) ризики, які супроводжують процес зберігання – значна частка витрат на маркетинг у порівнянні з традиційною продукцією, оскільки зовнішній вигляд натурально вирощеної продукції дещо поступається звичайній та строки її зберігання зменшуються;

г) ризики, які супроводжують процес транспортування – виникає в момент переходу права власності на матеріальні цінності до контрагента організації, є виразом цінових коливань, доступністю ринків або їхніх сегментів, дотримання договорів продажу, у зв'язку з віддаленістю господарств від ринків збуту виникає проблема транспортування готової продукції, що викликає додаткові витрати і втрати;

д) ризики, які супроводжують процес просування та збуту – низький рівень обізнаності населення щодо переваг органічної продукції та недовіра щодо її високої якості викликають ризик зменшення обсягів продажу цього виду продукції.

6. За джерелами виникнення:

а) зовнішні ризики – не залежать від діяльності підприємства та виникають у разі зміни окремих стадій економічного циклу, зміни кон'юнктури ринку. До цієї групи ризиків належать економічні, природні, політичні тощо;

б) внутрішні ризики – залежать від діяльності окремого підприємства та пов'язані з нераціональним менеджментом, неефективною структурою активів і капіталу, несправністю техніки та обладнання, невідповідністю кадрового складу потребам підприємства та інше.

7. За можливістю передбачення:

а) прогнозовані ризики – шкідники та хвороби, зміна кон'юнктури ринку, інфляція, конкуренція і т. ін.;

б) непрогнозовані ризики – характеризуються непередбачуваністю прояву, виникають раптово та відбуваються на будь-якій частині території, вони охоплюють велику частину виробництва (наприклад, сарана у великій кількості, посуха в рослинництві у зв'язку зі зміною клімату) [7].

8. За рівнем економічних втрат:

а) катастрофічні ризики – обставини, які спричиняють пошкодження або знищення більше ніж 30 % площ рослинницької продукції, завдають збитки у значних розмірах, спричинені негативним впливом стихійних сил природи та діяльності людини в процесі створення матеріальних благ;

б) критичні ризики – це ризики, які є менш економічно відчутними в порівнянні з катастрофічними, але імовірність їх виникнення є вищою, тому що вони завдають великих збитків, які значно перевищують середній рівень збитків та можуть призвести до:

- тілесних ушкоджень людини;
- втрати частини сировини, продукції;
- пошкодження обладнання, будівель, споруд тощо;

в) допустимі ризики – ризики, що можуть призвести до незначних збитків;

г) ризики, що притягують як економічні втрати, так і додаткові доходи, наприклад, високий урожай за певних обставин призводить до зменшення прибутків або навіть до збитків сільськогосподарських товаровиробників; низький урожай може, у свою чергу, призвести до підвищення цін і зростання доходів. Особливо це може стосуватися тих підприємств, які експортують органічну продукцію за кордон, попит на яку є високим.

9. За можливістю страхування:

- **страхові ризики** – ризики, які можна оцінити з погляду ймовірності настання страхового випадку та розмірів його можливого збитку. Для того щоб ризик можна було застрахувати, він обов'язково повинен мати кількісну оцінку та випадковий характер, тобто настання страхових подій не може бути викликане цілеспрямованим впливом зацікавленої особи;

- **нестрахові ризики** – ризики, не включені в договір страхування, а також ті ризики, рівень допустимих збитків яких важко визначити (наприклад, збитки, що сталися внаслідок навмисних дій страхувальника, від природних властивостей товару, війна, арешт тощо).

Забезпечення захисту на ринку органічної продукції з кожним роком стає все більше необхідним, оскільки існує безліч ризиків, кожен з яких має свою особисту природу та свою специфіку. Вони можуть негативно впливати на функціонування ринку органічної продукції та призвести до значних збитків. Тому на основі зарубіжного досвіду та вітчизняних систем управління ризиками необхідно розробити систему управління вищенаведеними ризиками на основі наведеної класифікації.

Під управлінням ризиком розуміють процес ідентифікації ризику, його оцінювання та розроблення стратегії ефективного впливу на нього, перешкодження його виникненню або мінімізації у випадку настання при одночасному досягненні прийнятного рівня фінансової діяльності.

Управління ризиком дозволяє керівникам підприємств більш ефективно вести бізнес, що супроводжується різними видами ризику, та забезпечує кращі можливості для:

- ідентифікації, оцінки ризиків та встановлення прийнятного рівня ризику без значної шкоди для підприємства відповідно до поставлених цілей;
- обрання найбільш прийнятного для конкретного підприємства методу реагування на ризик;
- передбачення обставин, які можуть призвести до втрати коштів;
- розуміння того, що ризики можуть мати як негативні наслідки, так і ті, які створюють додаткові можливості для підприємства [9].

Залежно від виду ризиків у теорії управління ризиками виділяють загальні стратегії їх управління або попередження, серед яких: страхування, самострахування, уникнення ризику, передача ризику третім сторонам, зменшення ризику, прийняття ризику, диверсифікація та сегментація виробництва, хеджування, використання ф'ючерсів тощо.

Наведемо методи управління ризиками для кожного з визначених видів ризиків на ринку органічної продукції.

1. За походженням ризику.

а) природні ризики переважно відносяться до форс-мажорних, тому мінімізувати їх вплив можна за допомогою страхування; крім того, можна запроваджувати науково обґрунтовані технології зерновиробництва, проводити диференціацію виробництва [4];

б) антропогенні ризики:

- *персональні ризики* можна попередити шляхом проведення та взяття участі в додаткових освітніх заходах для персоналу, обміну досвідом з українськими та іноземними організаціями, забезпечення працівників добрими умовами праці, запровадження системи стимулювання працівників; добір кадрів відповідно до необхідної кваліфікації та потреб підприємства; створення на підприємстві Положення про моральне і матеріальне заохочення працівників;

- *протиправні дії третіх осіб* – суб'єктивний фактор, який може бути результатом конкуренції та конфліктів між учасниками ринку органічної продукції, тому вони підлягають страхуванню;

в) виробничі ризики – деякі виробничі ризики можна попередити, використовуючи сівозмінні та шляхом диверсифікації культур, що вирощуються, для захисту рослин від можливих низьких врожаїв для менш стійких до холоду рослин, а також у разі, якщо ціни на один вид сільськогосподарських культур зменшаться. Крім цього, необхідно чітко дотримуватись технологій вирощування органічних тварин, наприклад, вигул тварин на достатній для них території, застосування біологічних добавок (наприклад, пробіотиків) для попередження хвороб. До того ж треба проводити контроль якості продукції на кожному етапі виробництва, застосовувати енергозберігаючі технології;

г) економічні ризики складаються з таких видів ризиків:

- *цінові ризики* – мінімізуються шляхом диверсифікації виробництва та клієнтської бази, виробництва власного органічного насіння, прогнозування зміни цін постачальниками, моніторинг цін конкурентів та своєчасне корегування цін, проведення маркетингових досліджень контактних аудиторій, надання знижок постійним покупцям. Важливо складати прогнози змін кон'юнктури ринку та фінансових результатів підприємства: дохід від реалізації продукції, очікувані витрати, зростання обсягів виробництва, враховуючи можливості підприємства, зовнішні фактори (наприклад, щорічну інфляцію) та ризик настання непередбачуваних подій, створюючи страхові фонди на підприємстві [9];

- *маркетингові ризики* можна попередити або мінімізувати завдяки таким заходам:

- у сфері планування: розробка прогнозів; формування цінової політики та політики просування; вибір місця розташування торговельної точки; створення товарного асортименту продукції; попереднє укладання договорів на поставку органічної продукції;

– у сфері транспортування продукції: дотримання правил щодо перевезення органічної продукції (дотримання необхідної температури, не перевозити разом із виготовленою традиційно); зменшення довжини каналів постачання товарів для забезпечення доступних цін;

– у сфері просування та реалізації продукції: проведення активної маркетингової комунікативної політики з наявними клієнтами та потенційними споживачами органічної продукції (благодійних акцій, фестивалів для популяризації органічної продукції); забезпечення нових приємних вражень для споживачів у місцях продажу, консультування щодо продукції в точках її продажу, надання супутніх послуг у місцях продажу (наприклад, безкоштовна доставка продукції до дому клієнта); розвиток персональних інтерактивних контактів зі споживачами (поширення інформації в соціальних мережах, наявність власного сайту, продаж продукції через Інтернет та за допомогою мобільних додатків) [2, с. 544–553; 3].

- *кредитними ризиками* можна управляти шляхом їх поділу, об'єднуючись в асоціації. Органічне виробництво визначено пріоритетним напрямом у сільському господарстві України, тому державна фінансова підтримка, яка вже поступово реалізується в Україні, дає можливість виробникам органічної продукції отримати кредитно-фінансового забезпечення та знизити фінансовий ризик;

- *податкові ризики* – при введенні нових податкових та інших платежів підприємства повинні пристосуватись до цих змін, бо вони мають зовнішній характер виникнення;

- *інвестиційні ризики* – найпоширенішим методом управління інвестиційним ризиком є диверсифікація, тобто вкладення капіталу в декілька напрямів, замість концентрації всіх капіталовкладень лише в одному з них. Крім того, необхідно проводити постійний контролінг за витрачанням коштів та резервувати кошти на покриття непередбачених витрат;

- до методів управління *валютними ризиками* належать: прогнозування динаміки валютного курсу; аналіз та прогнозування міжнародних валютних ризиків; розподіл валютного ризику через укладання форвардів, свопів, опціонів;

д) управляти *політичними ризиками* досить складно, адже вони мають зовнішній характер. Зазвичай до них треба пристосовуватись, тому підприємство має бути гнучким. Нині є актуальним питання щодо вдосконалення та імплементації законодавства у сфері регулювання ринку органічної продукції, тому участь учасників ринку органічної продукції в цьому процесі є надзвичайно важливою;

е) *екологічні ризики* можна попередити за допомогою чіткого дотримання технологій виробництва органічної продукції;

ж) для попередження *форс-мажорних ризиків* застосовують страхування та самострахування.

2. За об'єктом прояву можна виділити такі види ризиків:

а) *майнові ризики* попереджаються шляхом постійного моніторингу ситуації на ринку органічної продукції та в країні загалом, страхування та створення резервних фондів;

б) особисті ризики мінімізуються за допомогою дотримання техніки безпеки на виробництві;

в) ризики виникнення відповідальності можна запобігти, застосовуючи внутрішній та зовнішній контроль процесу виробництва органічної продукції на кожному етапі.

3. Управління ризиками залежно від того, який суб'єкт може провокувати виникнення ризиків:

а) держава – здійснюється на основі пристосування до змін законодавства та шляхом співпраці з органами влади;

б) суспільство – паблік рилейшнз (завоювання довіри до торгової марки, популяризація органічної продукції, проведення маркетингового дослідження щодо потреб населення щодо товарного асортименту та цінової політики);

в) виробники, трейдери, продавці тощо – дотримання принципів, що відповідають соціально відповідальному бізнесу, тобто дотримання вимог до виробництва, реалізації продукції, прозорість у партнерських відносинах.

4. Залежно від схожості ризиків, які супроводжують виробництво органічної продукції, та традиційними ризиками сільського господарства:

а) ризики, схожі з тими, які існують у традиційному сільському господарстві – прийняття ризику, страхування та створення резервних фондів на підприємствах;

б) ризики, які відрізняються від традиційного сільського господарства – підтримка держави в перехідний період, просування продукції, участь у тренінгах для ефективного ведення органічного господарства, участь вітчизняних виробників у міжнародних форумах, виставках для укладання договорів із новими клієнтами, розробка нових інструментів управління ризиками.

5. За етапами життєвого циклу органічної продукції виділяють:

а) ризики, які супроводжують процес виробництва – застосування багаторічних схем чергування культур у сівозміні; використання лише сертифікованого органічного насіння та посадкового матеріалу; розроблення плану заходів щодо поліпшення ґрунту; постійний аналіз сучасного стану підприємства, обсягів урожайності, виробництва та реалізації продукції, її якості та розробка планів господарської діяльності в майбутньому; дотримання правил виробництва органічної продукції відповідно до законодавства (доступ до відкритих пасовищ для тварин, відмова від утримання тварин на прив'язі; утримання органічних тварин окремо від тих, які вирощуються відповідно до традиційного методу виробництва; репродукція тварин – переважно природним методом; підбір персоналу, який володіє необхідними знаннями щодо належного утримання тварин та спроможний мінімізувати стресу тварин [5];

б) ризики, які супроводжують процес переробки – контроль на кожній стадії виробництва, підвищення кваліфікації персоналу щодо покращення якості продукції на стадії переробки органічної продукції, налагодження контактів із лідерами органічного руху, у тому числі й закордонними;

в) ризики, які супроводжують процес зберігання – дотримання вимог законодавства у сфері виробництва та обігу органічної продукції, а саме у процесі зберігання продукції повинні забезпечуватися ідентифікація такої продукції, її партій та запобігання будь-якому змішуванню або обміну з неорганічною продукцією [5];

г) ризики, які супроводжують процес транспортування – чітке дотримання вимог щодо транспортування органічної продукції відповідно до законодавства (транспортувати органічну продукцію у відповідній упаковці, контейнері або транспортних засобах, окремо від неорганічної, дотримуючись необхідного температурного режиму; час транспортування тварин повинен зводитися до мінімуму);

д) управління ризиками, які супроводжують процес просування та збуту, відбувається на основі розроблення чіткої схеми просування та реалізації готової органічної продукції для того, щоб зменшити строки її реалізації і вчасно забезпечити споживачів свіжою та якісною продукцією; обов'язкове проходження сертифікації продукції та нанесення відповідного маркування, заборона використання напису «органічний продукт» у випадку, якщо він таким не є.

6. За джерелами виникнення:

а) зовнішні ризики – виробники органічної продукції мають швидко реагувати на ці ризики та пристосовуватись до них;

б) внутрішні ризики – для уникнення або мінімізації внутрішніх ризиків розробляються спеціальні системи управління ризиками, які включають у себе тактику та стратегію управління ризиком.

7. За можливістю передбачення:

а) прогнозовані ризики – можна подолати, використовуючи прості методи захисту (наприклад, зі шкідниками та хворобами можна боротися за допомогою засобів захисту рослин) та пристосуватися до них (зміна кон'юнктури ринку, інфляція, конкуренція і т. ін.);

б) непередбачені ризики – створення страхових фондів на підприємстві.

8. Залежно від рівня економічних втрат можна запропонувати різні підходи до попередження ризику, основним з яких є страхування.

9. За можливістю страхування:

- **страхові ризики** – якщо ризик мав випадковий характер та був включений у договір страхування, то він підлягає відшкодуванню та отриманню потепрілою стороною страхових виплат;

- **нестрахові ризики** – підлягають відшкодуванню за рахунок власних фондів підприємства (створення внутрішніх страхових фондів).

Зазначимо, що сільськогосподарське страхування досить дороге, адже імовірність настання страхового випадку достатньо висока. З огляду на це експерти стверджують, що витрачати на нього кошти необхідно при вирощуванні стратегічних культур.

Страхування органічної продукції в Україні ще не знайшло значного поширення в Україні. Багато страхових компаній не здійснюють страхування органічних сільськогосподарських культур та тварин.

Існують деякі аспекти в підходах до страхування, які відрізняють процес страхування в Україні та в розвинутих країнах:

1. Рівень розвитку страхування:

– в Україні страхові компанії пропонують фіксовані програми та продукти із суто формальними ризиками, які неповною мірою відповідають потребам сільгоспвиробників;

– у добре розвинутих країнах системи сільськогосподарського страхування досягли певного балансу та регулюються державою.

2. Процес страхування та отримання виплат у разі настання страхового випадку:

– в Україні відносно легко застрахуватися через існування багатьох страхових компаній, які конкурують між собою та зацікавлені в нових та уже наявних клієнтах, пропонуючи їм дисконти. З іншого боку, отримати страхове відшкодування дуже важко, тому що оцінювання пошкодженого застрахованого майна та інші процеси, що передують виплаті страхових відшкодувань клієнту, займають багато часу, а іноді – неможливо, тому що страхові компанії не зацікавлені у страхових виплатах;

– за кордоном важко застрахуватися (тому що необхідно зібрати значний обсяг чіткої інформації для того, щоб її проаналізувати та домовитись про певний тариф), але досить легко отримати страхове відшкодування. Крім цього, представники страхових компаній надають допомогу лише зі страхуванням, а й поради щодо ведення бізнесу [7].

Взагалі, дуже важливою умовою для управління ризиками є постійне володіння інформацією про внутрішнє та зовнішнє середовище, в якому функціонує підприємство. Тому необхідно вступати в діалог із заінтересованими сторонами відносно управління ризиками, яке гарантує отримання максимального обсягу інформації, врахування інтересів усіх сторін та розуміння ними приймати відповідні дії щодо управління ризиками.

Список використаних джерел

1. Жмурко І. Ризики в аграрному секторі та необхідність їх страхування. *Економічний дискурс*. 2017. Вип. 1. С. 42–49.
2. Котлер Ф., Келлер К. Л. Маркетинг. Менеджмент. Санкт-Петербург: Питер, 2006. 816 с.
3. Лабурцева О. І. Управління маркетинговими ризиками торговельних підприємств. *Економіка України*. 2016. № 4. С. 79–91.
4. Нікішина О. В. Оцінка та управління природними ризиками як інструмент цінової стабільності на зерновому ринку України. *Економіка харчової промисловості*. 2011. № 1. С. 50–56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/echp_2011_1_12.
5. Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини: Закон України від 03.09.2013 № 425–VII (із змінами, внесеними згідно із Законом № 191–VIII від 12.02.2015). *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 21. Ст. 133.
6. Резніченко Д. В. Ризики у сільськогосподарському виробництві та методи управління ними. URL: <http://www.rusnauka.com>.
7. Сосенко О. Рятувати й захищати: як управляти агроризиками. URL: <http://agravery.com/uk/posts/show/ratuvati-j-zahisati-ak-upravlati-agrorizikami>.
8. Шишкіна О. В. Ідентифікація та експрес-оцінка фінансових ризиків промислових підприємств. *Вісник Чернігівського державного технологічного університету. Серія : Економічні науки*. 2014. № 4. С. 238–246. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vcndtue_2014_4_37.pdf.
9. Як фермеру управляти ризиками? URL: <http://carefield.com.ua/blog/id/jak-fermeru-upravljati-rizikami-137>.
10. Shyshkina O. The methods of minimization and neutralization of financial risks: theoretical and practical aspects. *Problems and prospects of economics and management: scientific journal*. 2016. № 4 (8). P. 176–181.

5.5. Фінансові інструменти запобігання ризиків на туристичному ринку України

Впродовж останніх семи років на туристичному ринку України з'явилася негативна тенденція оголошення про неплатоспроможність туристичних операторів. Це своєю чергою призводить до порушення прав туристів, знижує рівень довіри до інших українських туристичних операторів та становить загрозу для туристичного іміджу України загалом. Ситуація погіршується тим фактором, що українське законодавство не містить дієвих інструментів захисту прав туристів, виконавча влада не створила дієвого механізму вчасного виявлення та запобігання неплатоспроможності туристичних компаній, а вітчизняна наукова спільнота проводить недостатньо глибоких досліджень цієї проблеми для вчасного реагування на виклики туристичного ринку. Тож дослідження причин, тенденцій та інструментів запобігання фінансовим ризикам є дуже актуальним для сталого розвитку туристичної індустрії країни.

Тією чи іншою мірою дослідженням питання фінансової стабільності туристичних операторів займаються такі українські вчені, як В. О. Василенко, С. С. Гаркавенко, В. К. Кіптенко, В. Я. Павлоцький, Ю. М. Правик, І. О. Сидоренко, К. В. Сіренко, С. М. Шкарлет та інші.

Серед науковців із Російської Федерації, які досліджують цю тему, можна відзначити А. Ю. Гаврилова, К. О. Лебедева, Н. Г. Новікову, О. О. Федуліна.

На Заході значний внесок у вивчення питання фінансової надійності туристичних організацій здійснили Дж. Гентас, Д. Гілберт, Ш. Жаклін, С. Кері, Д. Леслі, К. Шварц та П.Дж. Шелдон.

Зокрема, щороку публікуються рейтинги туристичних компаній, які здебільшого створені приватними комерційними структурами. Ці рейтинги не містять обґрунтованої методологічної бази дослідження та ранжування туристичних операторів, тому їх не можна вважати достовірними.

У зв'язку з цим важливим та актуальним завданням сьогодення є досконалий аналіз та окреслення проблем функціонування сучасного ринку вітчизняних туристичних підприємств, розробка теоретико-методологічних засад щодо формування адекватних механізмів управління фінансовими ризиками туристичних підприємств, зважаючи на специфічні особливості політики дерегуляції в державі, але разом з тим – необхідності забезпечення національної безпеки та привабливого туристичного іміджу.

Основною метою цього дослідження є знаходження ефективних механізмів управління ризиками на туристичному ринку України у контексті формування дієвих інструментів вчасного виявлення та запобігання неплатоспроможності туристичних підприємств.

Передбачається розробка рекомендацій для державного регулятора туристичної сфери України щодо ефективного управління фінансовими ризиками у вітчизняному туристичному секторі та вчасного реагування на негативні тенденції.

В Україні станом на 31.01.2017 р. зареєстровано 2666 туристичних операторів. Згідно з чинним Законом України «Про туризм» *туристичні оператори* – це юридичні особи, створені згідно із законодавством України, для яких виклю-

чною діяльністю є організація та забезпечення створення туристичного продукту, реалізація та надання туристичних послуг, а також посередницька діяльність із надання характерних та супутніх послуг і які в установленому порядку отримали ліцензію на туроператорську діяльність [1]. Туроператори залежно від споживача туристичного продукту/послуг поділяються на виїзних (імпорт послуг), в'їзних (експорт послуг) та внутрішніх (внутрішнє споживання).

Станом на лютий 2018 року розподіл ліцензованих туристичних операторів за видами господарської діяльності здійснювався таким чином, як представлено на рис. 5.5.

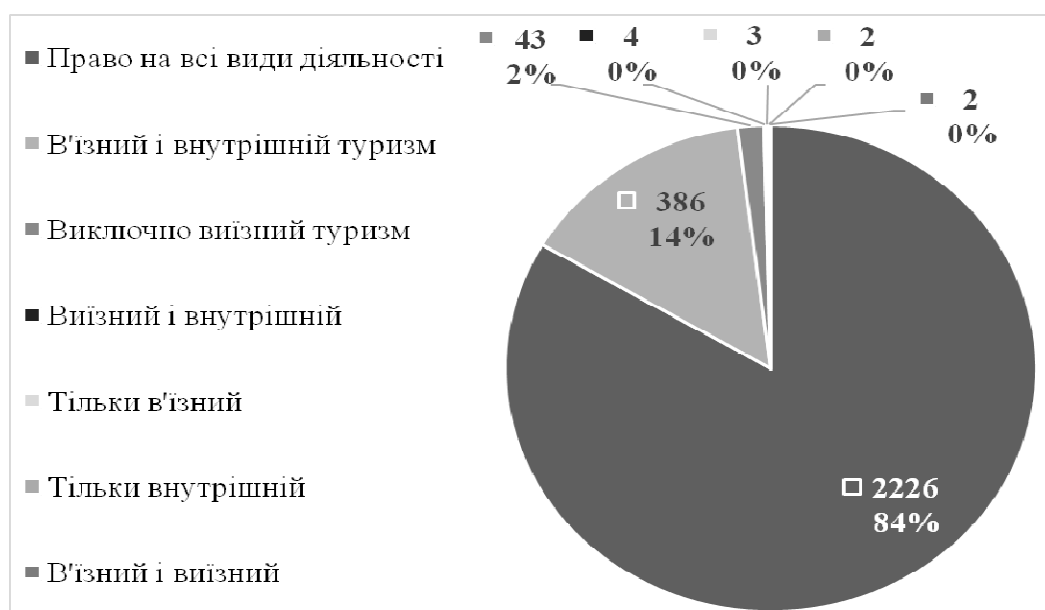

Рис. 5.5. Розподіл українських туристичних операторів за організаційними формами туризму

Джерело: [2].

За українським законодавством туроператорська діяльність входить до переліку таких, які підлягають обов'язковому ліцензуванню. Проте умови отримання ліцензії доволі нескладні, враховуючи реалії української банківської системи. Зокрема, щоб отримати ліцензію туроператора треба мати банківську гарантію на суму в 20 000 євро. Але механізмів призупинення банківської гарантії у випадку неплатоспроможності банку, а також призупинення та позбавлення ліцензії туроператора – також не передбачено.

Наприклад, лише 567 із зареєстрованих туроператорів мають діюче фінансове забезпечення (21 % від загальної кількості), а ще менша кількість – 431 туроператор (16 % від загальної кількості) – в повному обсязі виконали всі ліцензійні умови, а саме: кадрові, організаційні, технологічні [3]. Також обов'язкову звітність до профільного Міністерства економічного розвитку та торгівлі в 2016 році з 2506 зареєстрованих туроператорів подали 679 туристичних операторів, тобто лише 27 % від загальної кількості [2].

Крім того, до Всеукраїнської асоціації туристичних операторів станом на лютий 2017 р. входило лише 30 туроператорів, що становило 1,1 % від зареєстрованої кількості [4].

Це дає право стверджувати, що більшість українських туроператорів існують лише формально, не здійснюючи практичної діяльності, тому для уникнення ризиків мають бути визначені чіткі критерії, що дозволяють позбавити ліцензії та виключити з переліку туроператорів.

Про нескладність отримання туроператорської ліцензії та її формальність яскраво свідчить також той факт, що незважаючи на різке зменшення туристичної активності в Україні за останні три роки, кількість ліцензованих туроператорів, навпаки, невпинно зростає: зокрема у 2015 р. – зареєстровано 2506 туроператорів, 2016 р. – 2581, 2017 р. – 2661 (рис. 5.6).

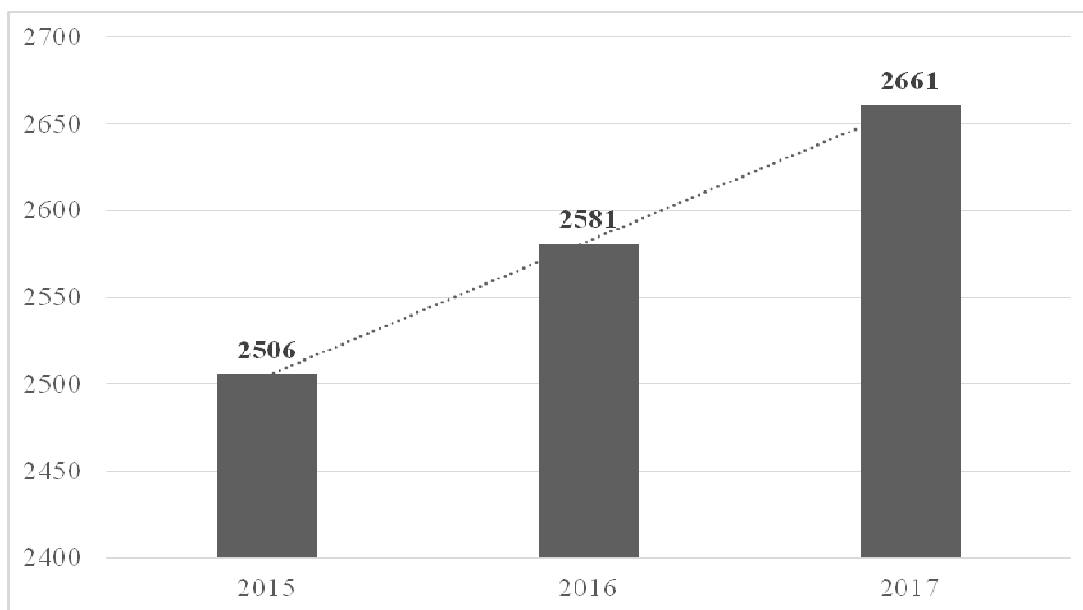

Рис. 5.6. Динаміка створення туроператорів в Україні

Джерело: [2].

Ця обставина, з одного боку, свідчить про відкритість та динамічність української туристичної сфери, прості умови входження на ринок, але, з іншого боку, потребує пильного контролю з боку держави здатності суб'єктів туристичної діяльності організувати належний рівень безпеки та сервісу для туристів, а також аналізу міжнародної діяльності великої кількості туроператорів на предмет національної безпеки. Впродовж 2010–2017 рр. про свою неплатоспроможність оголосили шість туроператорів українського ринку, зокрема ними стали [5]: «Karyu Tour», «Анекс Тур Україна», «Горячие туры», «Idriski Tour», «News Travel», «Travel Dreams» (табл. 5.7).

Наслідками цієї ситуації стало те, що клієнти цих компаній не отримали послуг, передбачених за договором, а державні інституції України, зокрема посольства та консульства за кордоном, отримали випробовування у вигляді повернення вже відправлених туристів із закордону додому. Крім того, при міжнародному розголосі ситуації невиконання зобов'язань українськими туроператорами перед клієнтами, різко погіршується туристичний імідж України, що негативно впливає на обсяг як виїзних, так і в'їзних туристичних потоків.

Таблиця 5.7

Особливості припинення діяльності українських туристичних компаній

Назва компанії	Дата припинення діяльності	Офіційний статус фінансової неспроможності	Причина
«Karyu Tour»	Липень 2010	Банкрутство	Турецький партнер туроператор Sunspot не забезпечив послуги проживання, трансферів та іншого обслуговування туристів у Туреччині на суму близько 2 млн \$
«Анекс Тур Україна»	Травень 2011	Банкрутство	«Анекс Тур Україна» відмовився оплатити рахунки великому туроператору Tez Tour Ukraine за надані послуги з перевезення туристів
«Горячие туры»	Літо 2015	Банкрутство	Фінансові проблеми та судові процеси через маніпуляції власника з коштами, сплаченими за тури. Борги оцінювались 1,5-2 млн \$
News Travel	Зима 2015	Компанія банкрутом себе не оголошувала, але була виставлена на продаж	Падіння попиту та купівельної спроможності у зв'язку різким зростанням курсу валют на політичною ситуацією (за версією туроператора)
Idriska Tour	Серпень 2017	Компанія в процесі врегулювання претензій, заявлених споживачами, судові процеси	Туроператор не здійснив оплату за рейси авіаперевізнику
Travel Dreams	Липень 2017	Банкрутство	Неможливість виконати зобов'язання перед клієнтами за договорами

Джерело: складено автором на основі [5].

Складності управління ризиками в туристичній сфері додають такі *особливості настання неплатоспроможності туроператорів*:

– неплатоспроможними виявляються навіть ті туроператори, які очолювали рейтинги найстабільніших операторів (наприклад, у 2011 році туроператор News Travel було визнано одним із найбільш стабільних туроператорів [6], а у 2017 році він виявився неплатоспроможним (табл. 5.7);

– невиконання зобов'язань перед клієнтами можуть здійснювати великі гравці туристичного ринку (наприклад, туроператор «Anex tour Ukraine» та мережа агентств «Горячие туры» були одними з найбільших суб'єктів виїзного туризму до визнання неплатоспроможними [7]);

– здебільшого туроператори не оголошують про банкрутство, а оголошують про неплатоспроможність (це пов'язано з бажанням уникнути відповідальності, яка настає у випадку банкрутства);

– відсутність законодавчих механізмів призупинення та позбавлення ліцензії туроператора, як це передбачено директивами ЄС [8];

– конкурентна боротьба туристичних операторів в умовах економічної кризи та зниження попиту на туризм і подорожі проявляється не в удосконаленні маркетингових підходів, а в політиці неадекватного демпінгування, коли ціни на турпакет іноді роблять нижчими за його собівартість.

Причини оголошення неплатоспроможності туристичного оператора:

- 1) реальна нестача грошових активів, необхідних для здійснення зобов'язань перед клієнтами;
- 2) оголошення про неплатоспроможність як корупційний спосіб виведення грошових активів;
- 3) штучна паніка на ринку туроператорів як метод недобросовісної конкуренції.

Досвід зарубіжних країн. Наприклад, у Росії запроваджено механізм на основі створення фонду Асоціації «Об'єднання туроператорів у сфері виїзного туризму "Турдопомога"», який закріплений на законодавчому рівні та існує за рахунок обов'язкових внесків туроператорів, які продають тури закордон. Крім того, діє Постанова Уряду РФ від 31.12.2009 р. № 1177 «Про затвердження Правил надання субсидій з федерального бюджету авіаційним перевізникам для відшкодування недоотриманих ними доходів у зв'язку із забезпеченням перевезення пасажирів, які уклали договір повітряного перевезення з авіаційним перевізником, стосовно якої прийнято рішення про призупинення дії сертифіката експлуатанта». На практиці це означає, що якщо клієнт придбав авіаквитки в авіаперевізника, якого позбавили сертифіката, то його однаково мають доставити до місця призначення іншим перевізником, якому держава компенсує збитки [9].

У Литві департамент туризму в будь-який момент може призупинити ліцензію або взагалі відізнати, якщо у держави виникли сумніви в платоспроможності туроператора [10].

Держави-члени ЄС повинні забезпечити, щоб туроператори, зареєстровані на їхній території, здійснювали захист та відшкодування всіх витрат туристів, в обсязі невиконаних послуг як наслідок неплатоспроможності туроператора. Якщо в договір про реалізацію пакетного туру включено перевезення пасажирів, то туроператори також здійснюють повернення туристів на Батьківщину [8].

Отже, існує реальна потреба знайти оптимальну систему визначення надійності туристичного туроператора, яка би давала змогу вчасно виявити ризик неплатоспроможності. Розробимо наступну *адекватну систему вчасного виявлення ризику неплатоспроможності туристичного оператора* на основі методу багатофакторного аналізу за такими критеріями (факторами), кожен з яких треба оцінити за питомою вагою в межах максимальної питомої ваги ризику:

- банківська гарантія взята у банку, який входить до списку ненадійних та/або оголосив себе неплатоспроможним (max 6);
- неподання фінансової та статистичної звітностей до уповноважених державних органів влади (max 6);
- заборгованість перед закладами розміщення (max 6);
- заборгованість перед авіакомпаніями (max 6);
- недозавантаження авіарейсів (max 4);
- збитковий результат фінансової діяльності підприємства за останній рік (max 5);
- несвоєчасність виплати зарплати співробітникам (max 4);
- наявність кримінального провадження, пов'язаного з несплатою або мінімізацією податків туристичною компанією (max 4);

- якщо кількість порушених судових справ клієнтів проти компанії сягає більше 1 % туристів, обслугованих компанією (max 6);
- наявність порушених кримінальних справ проти власників туристичної компанії (max 5).

Наведемо формулу для визначення індексу ризику туристичного підприємства (1)

$$R_t = \sum_{i=1}^n S_i, \quad (1)$$

де R_t – коефіцієнт ризику туристичного підприємства;

S – бали за кожним критерієм, але в межах максимального значення (max);

i – кількість балів;

n – кількість оцінених факторів.

Тепер пропонуємо використовувати таку оцінку ризиків:

- якщо $R_t \leq 4$ балів – мінімальний ризик;
- якщо $5 \leq R_t \leq 12$ балів – середній ризик;
- якщо $R_t \geq 12$ балів – високий ризик.

Державному органу виконавчої влади, який виступає регулятором туристичної сфери, рекомендується призупиняти туроператорську ліцензію в разі виявлених обставин, які становлять середній ризик, та анулювати – при високому ризику.

Такий аналіз використовується як метод експертних оцінок, але, враховуючи велику кількість туроператорів, доцільно автоматизувати процес.

Крім того, пропонується внести зміни до чинного Закону України «Про туризм», що надасть можливість реально захистити споживача послуг у випадку неплатоспроможності туроператора, а також визначити умови анулювання туроператорської ліцензії, що підвищить відповідальність туристичних підприємств.

З метою забезпечення прав та законних інтересів громадян – споживачів туристичних послуг – туроператор зобов'язаний здійснити фінансове забезпечення своєї цивільної відповідальності перед туристами. Для покриття відповідальності за збитки, що можуть бути заподіяні споживачу туристичних послуг в результаті ненадання послуг чи їх частини туроператором за договором на туристичне обслуговування, в тому числі в разі виникнення обставин його неплатоспроможності, суб'єктами туристичної діяльності здійснюється фінансове забезпечення такої відповідальності одним із таких способів:

- отриманням банківської гарантії;
- укладенням договору страхування цивільної відповідальності туроператора перед туристами.

Розмір фінансового забезпечення туроператора визначається як розмір банківської гарантії або розмір страхової суми за договором страхування цивільної відповідальності туроператора. Сума банківської гарантії або страхова сума за договором страхування цивільної відповідальності туроператора має бути не меншою за 5 % від запланованої суми грошових коштів, отриманих від туристів за туристичні послуги. Якщо запланована сума грошових коштів, отриманих від туристів за туристичні послуги, менша, ніж сума грошових коштів, отриманих

від туристів за туристичні послуги за попередній рік, то сума за договором страхування цивільної відповідальності туроператора не може бути меншою за 5 % від суми грошових коштів, отриманих від туристів за туристичні послуги, за попередній рік.

У випадку, коли заплановані обсяги продажу корегуються туроператором після сплати страхової премії, допускається здійснення перерахунку страхової суми, але не частіше ніж раз у квартал. Для новоствореного туроператора або такого, що не провадив діяльність у попередньому році, мінімальний розмір фінансового забезпечення має становити еквівалент 50 000 євро. При цьому юридична особа вважатиметься новоствореним туроператором лише за відсутності фактичних даних про реалізацію туристичного продукту в попередньому році під його торговою назвою іншими юридичними особами.

Надане фінансове забезпечення для туроператора має передбачати, що у випадку ненадання туристу туроператором туристичних послуг чи їх частини за договором на туристичне обслуговування щодо:

- повернення до України туриста, який перебуває поза межами України, та його проживання до такого повернення;
- повернення туристу оплаченої ним вартості турпродукту (авансових платежів) у випадку ненадання такого турпродукту, якщо подорож так і не розпочалася;
- повернення різниці між оплаченою вартістю і вартістю фактично наданих послуг, якщо подорож почалася, але послуги надані частково.

Вжиття установою, що надала фінансове забезпечення, заходів із виконання забезпеченого зобов'язання туроператора щодо повернення до України туриста, який перебуває поза межами України, та його проживання до такого повернення має починатися не пізніше 24 годин після звернення туроператора про неспроможність забезпечити проживання туриста, який перебуває поза межами України та/або звернення туриста, який перебуває поза межами України, про неможливість зв'язатися з туроператором, який не забезпечив проживання та/або повернення туриста до України.

У випадках ненадання послуг чи їх значної частини туроператором за договором на туристичне обслуговування перед споживачем туристичних послуг та наявності підстав для виплати страхового відшкодування споживач туристичних послуг має право в межах суми фінансового забезпечення пред'явити письмову вимогу про виплату страхового відшкодування або про сплату грошової суми безпосередньо організації, що надала фінансове забезпечення.

Відшкодування збитків, заподіяних споживачу туристичних послуг унаслідок ненадання послуг чи їх значної частини туроператором за договором на туристичне обслуговування, у тому числі в разі виникнення обставин неплатоспроможності туроператора чи внаслідок порушення процесу про визнання його банкрутом, здійснюється відповідною установою на підставі заяви туриста, договору на туристичне обслуговування (ваучера) та документів, що підтверджують невиконання туроператором договірних зобов'язань.

Страховик або гарант зобов'язаний задовольнити вимогу споживача туристичних послуг про виплату страхового відшкодування за договором страхування цивільної відповідальності або про сплату грошової суми по гарантії не пізніше 30 календарних днів після дня отримання зазначеної вимоги.

Строк дії фінансового забезпечення (банківської гарантії) не може бути більшим ніж один рік. Фінансове забезпечення на новий термін повинно бути отримано не пізніше одного місяця до закінчення терміну дії діючого фінансового забезпечення. Інформація про наявність у туроператора фінансового забезпечення на новий термін подається до центрального органу, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері туризму та курортів не пізніше одного місяця до закінчення строку дії діючого фінансового забезпечення.

Ліцензія на туроператорську діяльність суб'єкту підприємницької діяльності із торговою назвою, тотожною назві іншого суб'єкта підприємницької діяльності, якому ліцензія видана раніше, може бути видана лише за письмовою згодою такого суб'єкта підприємницької діяльності.

Для вчасного виявлення та запобігання фінансовим ризикам туристичного сектору України запропоновано дієву систему моніторингу фінансової стабільності туристичного оператора, а також створено законодавчі механізми забезпечення фінансових гарантій прав туристів та визначено відповідальність неплатоспроможних туроператорів, зокрема виписані умови припинення та ануляції туроператорської ліцензії.

Органам регулювання та нагляду у сфері туризму та курортів використання запропонованої системи дозволить:

- підтвердити фінансову стійкість туристичної компанії або групи;
- виявити вразливі місця господарської діяльності туристичного підприємства і визначити необхідність вжиття заходів щодо нього;
- виявити взаємовплив ризикових факторів на туристичний ринок загалом;
- оцінити адекватність резервів страхового бізнесу.

Запропонований механізм оцінки ризиків туристичних підприємств містить якісний та кількісний аспекти. Якісний полягає у виявленні можливих ризикових сценаріїв, а також у пропозиції можливих запобіжних заходів, а кількісний – в оцінці впливу можливих сценаріїв на туристичний ринок, ліквідності, прибутковості тощо.

Список використаних джерел

1. Про туризм» Закон України від 15.09.1995 № 324/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 31. Ст. 241. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/rada/show/324/95-вр>.
2. Департамент туризму та курортів Міністерства економічного розвитку і торгівлі України. URL: <http://www.me.gov.ua/Tags/DocumentsByTag?lang=uk-UA&id=4268f55c-fec7-4d63-b4d3-1a0311a7297b&tag=Turizm>.
3. Про затвердження Ліцензійних умов провадження туроператорської діяльності: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 листопада 2015 р. № 991. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/rada/show/991-2015-%D0%BF>.
4. Всеукраїнська Асоціація Туристичних операторів. URL: <http://www.hamalia.ua/About/honors>.

5. Туристичні мильні бульбашки: як банкрутіли туроператори України. URL: https://tsn.ua/ukrayina/turistichni-milni-bulbashki-yak-bankrutili-turooperatori-ukrayini-984358.html?_ga=2.4817015.57258593.1517483516-1761977476.1477404326.

6. Рейтинг туроператорів України. Хто є хто. URL: <https://ua.korrespondent.net/business/companies/1267047-rejting-turooperatoriv-ukrayini-hto-e-hto>.

7. Топ-25 туроператоров-2016. URL: <http://turprofi.com.ua/rejtingi/1665-top-25-turooperatorov-2016>.

8. Directive (EU) 2015/2302 of the European Parliament and of the Council of 25 November 2015 on package travel and linked travel arrangements, amending Regulation (EC) No 2006/2004 and Directive 2011/83/EU of the European Parliament and of the Council and repealing Council Directive 90/314/EEC. *Council of the European Union, European Parliament*. 2015. URL: <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/d9dbbde8-9fd7-11e5-8781-01aa75ed71a1/language-en>.

9. Постановление Правительства Российской Федерации от 31.12.2009 № 1177. URL: <http://sbornik-zakonov.ru/30974.html>.

10. Временно приостановлено действие лицензии у литовского туроператора Travelonline Baltics. URL: <http://www.baltic-course.com/rus/tourism/?doc=136827>.

5.6. Страхування від нещасних випадків на транспорті в системі фінансово-економічної безпеки пасажирських залізничних компаній

Головним завданням формування страхового механізму фінансово-економічної безпеки залізничного транспорту є захист діяльності суб'єктів залізничного бізнесу для підвищення рівня транспортного обслуговування суспільного виробництва та населення. Забезпечення внутрішньої фінансової стабільності та збалансування інтересів залізниць і споживачів послуг транспортних підприємств за рахунок використання страхових інструментів, сприяє створенню та підтримці конкурентного середовища на залізничному транспорті та формуванню інвестиційно-привабливого сектору вітчизняної економіки. Тому оптимальний страховий портфель для суб'єктів залізничного бізнесу є стратегічно важливим елементом забезпечення їхньої фінансово-економічної безпеки.

Важливою складовою убезпечення пасажирських залізничних компаній є особисте страхування пасажирів від нещасних випадків (НВ) на залізничному транспорті, основною метою якого є відшкодування шкоди, нанесеної здоров'ю та життю застрахованої особи або компенсація втрачених доходів при тимчасовій або постійній втраті працездатності в результаті дії несподіваних і короточасних зовнішніх факторів або виникнення непередбачених обставин, наприклад, залізничних аварій.

Проте репутація цього виду страхування на залізничному транспорті є неоднозначною, оскільки вважається, що механізм убезпечення пасажирів від НВ на залізничних шляхах сполучення неефективний та відрізняється значною корумпованістю. Тому в умовах реформування залізничного транспорту та відкриття для приватних перевізників, на правах операторів інфраструктури, доступу до залізничних об'єктів, актуальним є детальний розгляд особливостей та проблем страхового захисту пасажирів на залізничному транспорті для визначення напрямків його удосконалення.

У процесі реформування залізничного транспорту та вдосконалення механізму забезпечення його фінансово-економічної безпеки, є потреба в дослідженні механізму страхового захисту пасажирів та визначенні проблем його реалізації, що дозволить сформувати збалансовану систему захисту пасажирських залізничних перевезень, яка відповідає сучасним вимогам і включає такі страхові послуги, які не суперечать одна одній та сприяють підвищенню рівня економічного розвитку як суб'єктів залізничного бізнесу, так і країни загалом через забезпечення стабільності залізничних перевезень.

Страховий захист пасажирів залізничного транспорту здійснюється відповідно до Положення про обов'язкове особисте страхування від нещасних випадків (НВ) на транспорті, яке затверджено Постановою КМУ від 14 серпня 1996 р. № 959.

Відповідно до чинного Положення застрахованими вважаються пасажир з моменту оголошення посадки в поїзд до моменту завершення поїздки за наявності квитка або страхового сертифіката, а також працівники залізничних підприємств тільки на час обслуговування поїздки.

Страховими випадками є:

- загибель або смерть застрахованої особи, що сталася внаслідок НВ на залізничному транспорті;
- отримання застрахованою особою травми внаслідок НВ на залізничному транспорті при встановленні йому інвалідності;
- тимчасова втрата застрахованою особою працездатності внаслідок НВ на залізничному транспорті [3].

Отже, обов'язкове особисте страхування від НВ на залізничному транспорті насамперед спрямоване на захист *пасажирів залізничного транспорту* під час поїздки або перебування на вокзалі. При цьому страховий платіж утримується з *пасажирів* залізничним перевізником, який діє від імені страховика за винагороду та на підставі *договору доручення*. Згідно з цим договором суб'єкт залізничного бізнесу здійснює страхування пасажирів, шляхом включення вартості страховки у вартість проїзду.

Таким чином, залізничний перевізник, який виступає агентом страховика, кожному застрахованому пасажирі повинен видати страховий поліс. Оскільки документом, що підтверджує страхування пасажирів під час здійснення перевезень залізничним транспортом, є квиток, то він автоматично перетворюється на страховий поліс, в якому, крім виду страхування, найменування, адреси, телефону страховика, розміру страхового платежу та страхової суми, повинні зазначатись прізвище, ім'я та по батькові застрахованої особи. Тому необхідною умовою організації страхового захисту є видача залізничних квитків з обов'язковою ідентифікацією пасажирів.

Також слід враховувати, що пасажирі, які мають право на безкоштовний проїзд відповідно до чинного законодавства та підлягають обов'язковому особистому страхуванню без сплати страхового платежу, теж повинні мати не тільки документ, який підтверджує право на пільговий проїзд, а і квиток з усіма необхідними атрибутами страхового полісу.

Згідно з чинним Положення обов'язковому особистому страхуванню від НВ на транспорті підлягають не тільки *пасажири*, а і *працівники залізничних підприємств* незалежно від форм власності, які безпосередньо зайняті на залізничних перевезеннях, а саме:

- машиністи та помічники машиністів поїздів (електровозів, тепловозів, дизель-поїздів);
- провідники пасажирських вагонів, начальники (бригадири) поїздів;
- поїзні електромонтери;
- кондуктори;
- працівники вагонів-ресторанів, водії дрезин та інших одиниць рухомого складу;
- механіки (начальники) рефрижераторних секцій (поїздів) [3].

При цьому страхувальниками *залізничних працівників* є підприємства – власники рухомого складу або ті, що його експлуатують і уклали зі страховиком договори страхування.

Але треба враховувати, що працівники підприємств залізничного транспорту також є застрахованими і за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням від нещасних випадків на виробництві. Отже, залізничні працівники, які застраховані залізничними підприємствами відповідно до чинного Положення, підлягають подвійному страховому захисту, оскільки відповідно до умов обов'язкового особистого страхування від НВ на транспорті страхова сума виплачується незалежно від виплат за державним соціальним страхуванням.

Таким чином, специфіка формування сукупності відносин у процесі організації обов'язкового страхового захисту від НВ на залізничному транспорті полягає в тому, що між підприємствами залізничного транспорту та страховими компаніями укладаються як *договори страхування*, так і *договори доручення*, а залізничне підприємство одночасно може виступати як страхувальником, так і посередником – страховим агентом (рис. 5.7, 5.8).

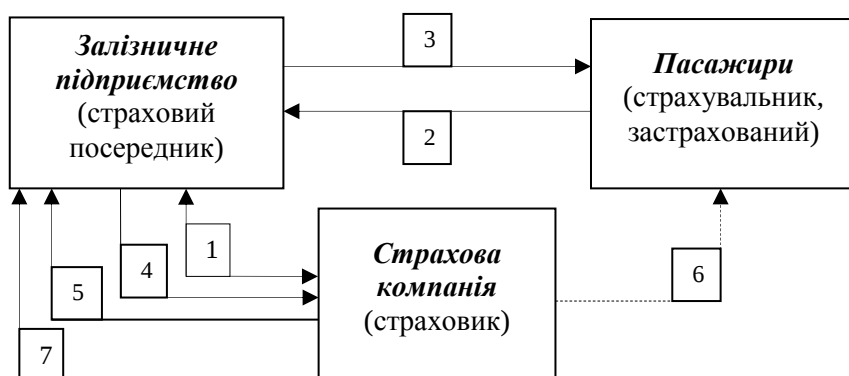

Рис. 5.7. Схема організації страхового захисту пасажирів залізничного транспорту відповідно до умов обов'язкового страхування від НВ на транспорті:

1 – укладання договору доручення; 2 – оплата залізничного квитка та страхової премії; 3 – надання залізничного квитка та страхового полісу; 4 – перерахування коштів страховік компанії; 5 – виплата комісійної винагороди страховому посереднику; 6 – виплата страхового відшкодування, в разі настання страхового випадку; 7 – відрахування частини коштів на превентивні заходи

Джерело: розроблено автором.

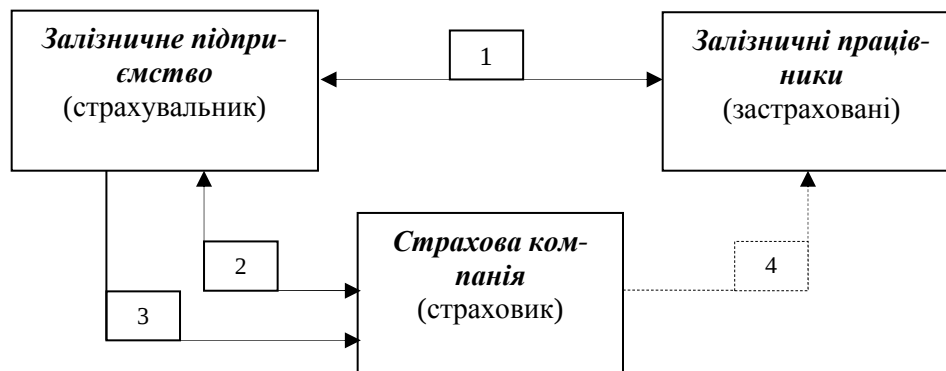

Рис. 5.8. Схема організації страхового захисту залізничних працівників відповідно до умов обов'язкового страхування від НВ на транспорті

1 – укладання трудового договору; 2 – укладання договору страхування; 3 – сплата страхового внеску; 4 – виплата страхового відшкодування, у разі настання страхового випадку

Джерело: розроблено автором.

У процесі організації страхового захисту пасажирів залізничного транспорту розмір страхового внеску залежить від вартості проїзду та розміру тарифної ставки, яка встановлюється окремо за кожним маршрутом сполучення (табл. 5.8).

Таблиця 5.8

Розміри страхових тарифів

Маршрут	Тарифна ставка, %
Міжобласне сполучення	до 1,5
Міжміське сполучення в межах однієї області	до 1,5
Приміське сполучення	до 3,0
Міжнародне сполучення	до 2,0

Джерело: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 серпня 1996 № 959.

Страховий тариф за обов'язковим особовим страхуванням працівників залізничного транспорту визначається у розмірі до 0,18% страхової суми за кожного застрахованого [3].

Важливою особливістю є те, що чинним Положенням передбачаються нефіксовані значення тарифних ставок, а вказується діапазон, у межах якого вони можуть встановлюватись. Це дає змогу в процесі підписання договору доручення між страховою компанією та залізничним підприємством домовлятися про зменшення розміру тарифної ставки.

Страхові платежі, отримані від пасажирів, перераховуються залізничними підприємствами страховикам, з якими укладено договір доручення.

У разі перевищення обсягів страхових платежів над страховими виплатами, страховик відраховує залізничному підприємству до 50 % зазначених сум згідно з укладеними з ними договорами для фінансування превентивних заходів, спрямованих на зменшення кількості нещасних випадків [3].

Так, суми відрахувань страхових компаній у фонди залізниць становили у 2014 р. – 41,0 млн грн, у 2015 р. – 7,3 млн грн [7].

Страхова сума для кожного застрахованого встановлена в розмірі 6000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, що становить 102 тис. грн. Розміри виплат постраждалим на залізничному транспорті залежать від страхового випадку, який з ними відбувся (табл. 5.9).

Таблиця 5.9

*Розмір страхової виплати з обов'язкового особистого страхування
від НВ на залізничному транспорті*

Страховий випадок	Розмір страхової виплати
а) загибель або смерть застрахованого внаслідок нещасного випадку на залізничному транспорті	100 % страхової суми
б) у разі одержання застрахованим травми внаслідок нещасного випадку на залізничному транспорті при встановленні йому інвалідності:	
І групи	90 % страхової суми
ІІ групи	75 % страхової суми
ІІІ групи	50 % страхової суми
в) у разі тимчасової втрати застрахованим працездатності за кожну добу	0,2 % страхової суми, але не більше ніж 50 % страхової суми

Джерело: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 серпня 1996 № 959.

Якщо ці випадки сталися внаслідок неправомірних або навмисних дій застрахованого, вони не вважаються страховими, і страхова сума при цьому не виплачується.

Враховуючи те, що Положенням передбачається страховий захист як пасажирів, так залізничних працівників, то в разі настання нещасного випадку на залізничному транспорті складається *акт про нещасний випадок на виробництві*, що стався із застрахованим працівником залізничного транспорту, за встановленою формою або *акт про нещасний випадок із пасажирами* галузевого зразка та видається довідка потерпілому. Страхова виплата застрахованому здійснюється страховиком на підставі:

- заяви застрахованого про страхову виплату;
- акта про нещасний випадок;
- листа непрацездатності;
- у разі смерті застрахованого – копії свідоцтва про смерть і страхового поліса.

Перелік документів, які подаються у страхову компанію для отримання страхової виплати не містить страхового полісу (залізничного квитка), а подається тільки акт про нещасний випадок галузевого зразка, який складається працівниками залізниці, що може використовуватись для формування шахрайських схем.

Таким чином, на основі аналізу умов обов'язкового особистого страхування від НВ на залізничному транспорті можна зробити висновок, що залізничні підприємства, які здійснюють пасажирські перевезення, повинні постійно інформувати пасажирів про порядок та умови його здійснення та одержання страхової виплати в разі нещасного випадку.

Важливою особливістю реалізації обов'язкового особистого страхування від НВ на залізничному транспорті є те, що страхові компанії, які надають страховий захист визначаються на основі відкритого конкурсу. Проведення тендера здійснюється на основі як законодавчої бази, яка регулює страховий ринок, так і нормативно-правових документів, які є основою залізнично-транспортного обслуговування пасажирів – це Порядок обслуговування громадян залізничним транспортом, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 19 березня 1997 р. N 252, Постанова Кабінету Міністрів України від 18.12.1996 р.

№ 1523 «Про порядок провадження діяльності страховими посередниками», Постанова Кабінету Міністрів України від 04.06.1994 р. № 358 «Про удосконалення механізму державного регулювання тарифів у сфері страхування» та ін.

Тендер проводиться у вигляді відкритого конкурсу для відбору страхової компанії, яка надаватиме послуги обов'язкового особистого страхування пасажирів від НВ на залізничному транспорті. Умови проведення конкурсу оприлюднюються, тому з ними можна ознайомитись на сайті «Вісник державних закупівель» і на сайті відповідної залізниці.

Отже, учасниками конкурсу можуть бути страхові компанії, які одержали в установленому порядку ліцензію на право здійснення відповідного виду страхування як страховики-резиденти, так і постійні представництва у формі філій іноземних страхових компаній.

Учасники конкурсу мають право подавати лише на одну конкурсну пропозицію. За результатами конкурсу укладаються *окремо договори доручення* про здійснення:

1) обов'язкового особистого страхування пасажирів від НВ на залізничному транспорті на *маршрутах міжобласного, міжміського та міжнародного сполучення*;

2) обов'язкового особистого страхування пасажирів від НВ на залізничному транспорті на *маршрутах приміського сполучення*.

Для участі в конкурсі висуваються кваліфікаційні критерії та вимоги до учасників, які підтверджуються відповідними документи. Тому страхові компанії – учасники тендера, повинні надати таку інформацію про свою діяльність:

- завірену копію ліцензії на здійснення страхової діяльності;
- завірені копії ліцензій на здійснення страхової діяльності за 5 років для підтвердження досвіду роботи страхової компанії;
- копії фінансової звітності, оригінал довідки банку про відсутність заборгованості за кредитами, оригінал довідки від банку, в якому відкрито рахунок, а також копію аудиторського висновку для підтвердження фінансової платоспроможності страховика;
- довідку, що підтверджує відсутність у страхової компанії заборгованості з податків, зборів, платежів;
- довідку Нацкомфінпослуг, що підтверджує відсутність у страхової компанії невиконаних приписів;
- довідку-розрахунок від страхової компанії для підтвердження того, що сума чистих активів страхової компанії більша за її статутний капітал на останню звітну дату.

Крім того, страховики повинні надати загальноприйняті документи: копію статуту; витяг з єдиного державного реєстру юридичних осіб; довідку про те, що не було порушено справу про банкрутство страховика; довідку з Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні правопорушення, що свідчить про відсутність відомостей у Реєстрі.

У процесі проведення тендера також встановлюються вимоги до оформлення конкурсної пропозиції, яка містить документи, що підтверджують відповідність страховика кваліфікаційним критеріям та вимогам. Оцінювання про-

водиться за кожною конкурсною пропозицією окремо згідно з встановленою методикою. Наприклад, критерії оцінки та їх вага, що використовуються в діючій методиці, представлені в табл. 5.10.

Таблиця 5.10

Критерії оцінки учасників тендеру та їх вага

Найменування критерію	Вага критерію
1. Страховий платіж, % вартості проїзду	50 балів
2. Розмір комісійної (агентської) винагороди, (%) від страхових платежів	10 балів
3. Премія за високий стан безпеки перевезень, (%) від страхових платежів	10 балів
4. Розмір суми, яка буде виділена на фінансування запобіжних заходів, спрямованих на зменшення травматизму на транспорті, (%) суми перевищення обсягів страхових платежів над страховими виплатами	30 балів
УСЬОГО:	100 балів

Джерело: результати конкурсного відбору. URL: <http://ua.interfax.com.ua/news/general/342287.html>.

За результатами тендерів, протягом 2015 р. та частини 2016 р. страхування пасажирів від НВ на залізничному транспорті здійснювали страхові компанії «Брокбізнес», «Домінанта», «Інтер-Поліс» і «Раритет». Обов'язкове особисте страхування пасажирів від НВ на залізничному транспорті протягом іншої частини 2016 р. та 2017 р. здійснювали дві страхові компанії: на маршрутах міжобласного, міжміського та міжнародного сполучення – СК «Арсенал Страхування»; на маршрутах приміського сполучення та на маршрутах швидкісних потягів – «Інтер-Поліс» [2].

Розміри тарифних ставок, які були визначені за результатами відкритого конкурсу наведені в табл. 5.11.

Таблиця 5.11

Розміри страхових ставок за обов'язковим особистим страхуванням від нещасних випадків на залізничному транспорті за результатами відкритого конкурсу

Маршрут	Тарифна ставка згідно з законодавством	Тарифна ставка визначена в результаті відкритого конкурсу в 2016 р.
<i>На маршрутах міжобласного, міжміського й міжнародного сполучення</i>	до 1,5 % до 2 %	0,17 % вартості проїзду
комісійна винагорода регіональних філій	—	15 % страхового внеску
премія за високий стан безпеки перевезень	—	10 % страхового внеску
фінансування запобіжних заходів	—	50 % страхового внеску
<i>На маршрутах приміського сполучення</i>	до 3 %	0,16 % вартості проїзду
комісійна винагорода регіональних філій	—	15 % страхового внеску
премія за високий стан безпеки перевезень	—	15 % страхового внеску
фінансування запобіжних заходів	—	50 % страхового внеску
<i>На маршрутах швидкісних потягів</i>	до 3 %	0,12 % вартості проїзду
комісійна винагорода регіональних філій	—	15 % страхового внеску
премія за високий стан безпеки перевезень	—	15 % страхового внеску
фінансування запобіжних заходів	—	50 % страхового внеску

Джерело: результати конкурсного відбору. URL: <http://ua.interfax.com.ua/news/general/342287.html>.

Як свідчать результати конкурсного відбору, встановлені тарифні ставки значно менші ніж ті, що містяться в Положенні, а залізничні підприємства отримують від 75 до 80 % від страхового внеску, який сплачують пасажирів. Це означає, що в результаті тендера необхідно обрати таку страхову компанію, яка погодиться на такі умови.

Інформаційна база, яка формується на страховому ринку не містить статистичних даних по страхуванню від НВ на залізничному транспорті, оскільки відсутній поділ звітності цього виду страхування в розрізі видів транспорту. Оцінити обсяги коштів, які обертаються у сфері страхування від НВ на залізничному транспорті, можна тільки на основі кількості перевезених пасажирів і даних ПАТ «Укрзалізниця». Тому розрахунок динаміки показників, які характеризують сучасний стан страхування від НВ на залізничному транспорті, має обмежений та фрагментарний характер.

Якщо аналізувати сучасний стан страхування від НВ на транспорті загалом, то можна зробити висновок, що у структурі кількості договорів страхування протягом 2015-2017 рр. відбулись суттєві зміни. У 2015 р. кількість договорів, укладених за іншими видами страхування, перевищувала кількість договорів за страхуванням від НВ на транспорті на 17 %, а вже у 2016 р. кількість договорів за страхуванням від НВ на транспорті перевищила загальну кількість договорів, укладених за іншими видами страхування на 93 %, а у 2017 р. – на 63 %. Отже, страхування від НВ на транспорті – це вид страхового захисту, який найбільш поширений на вітчизняному страховому ринку та за яким укладається найбільша кількість договорів страхування. Слід зазначити, що близько 90 % договорів страхування укладається зі страховальниками – фізичними особами. У 2017 р. спостерігається ситуація, коли приріст загальної кількості договорів обов'язкового страхування від НВ на транспорті зменшується на -2,9 %, а приріст кількості договорів за цим же видом страхування укладених зі страховальниками – фізичними особами збільшується на +6,1 % (табл. 5.12).

Таблиця 5.12

Динаміка кількості договорів з обов'язкового особистого страхування від нещасних випадків на транспорті

Показник	Рік				Темп приросту, %			
	2015	Питома вага, %	2016	Питома вага, %	2017	Питома вага, %	2016/2015	2017/2016
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Кількість договорів страхування, укладених протягом звітного періоду	202 429,3	100	179 474,2	100	185 482,9	100	-11,3	+3,4
Кількість договорів страхування, укладених протягом звітного періоду, крім договорів обов'язкового страхування від нещасних випадків на транспорті, тис. од., у т. ч.:	109 106,8	54	61 272,8	34	70 658,2	38	-43,8	+15,3

Закінчення табл. 5.12

1	2	3	4	5	6	7	8	9
зі страхувальника-ми-фізичними особами	106 321,2	-	42 534,6	-	66 915,2	-	-60	+57,3
Кількість <i>договорів обов'язкового страхування</i> від нещасних випадків на транспорті, тис. од., у т. ч.:	93 322,5	46	118 198,4	66	114 824,7	62	+26,7	-2,9
зі страхувальника-ми-фізичними особами	86 265,3	-	93 770,4	-	99 523,4	-	+8,7	+6,1

Джерело: Консолідовані звітні дані Нацкомфінпослуг. URL: <https://nfp.gov.ua/content/konsolidovani-zvitni-dani.html>.

Динаміка показників страхового ринку свідчить про зменшення обсягів страхових премій зі страхування від НВ на транспорті, тоді як загалом за обов'язковими видами страхування страхові премії зростають. При цьому обсяги чистих страхових премій зі страхування від НВ на залізничному транспорті займають незначну частину в загальній сумі надходжень страховиків від страхування від НВ на транспорті та протягом досліджуваного періоду коливаються у діапазоні від 12,4 до 14,3 %.

Така питома вага чистих страхових премій за особистим страхуванням на цьому виді транспорту пояснюється не тільки загальним попитом на транспортні послуги, а й невеликими страховими тарифами, які були встановлені в результаті проведення конкурсного відбору та використовувались для визначення розміру страхових внесків (табл. 5.13).

Таблиця 5.13

Динаміка обсягів чистих страхових премій за обов'язковим особистим страхуванням від НВ на залізничному транспорті

Вид страхування	Чисті страхові премії, млн грн			Темп приросту страхових премій, %	
	2015	2016	2017	2016/2015	2017/2016
Страхування від нещасних випадків на транспорті, у тому числі:	71,2	84,9	75,7	119,2	89,2
<i>страхування від нещасних випадків на залізничному транспорті</i>	10,2	10,5	10,9	102,9	103,8
Питома вага, %	14,3	12,4	14,3	-	-
Усього за обов'язковими видами страхування	4575,3	5260,0	5860,0	115,0	11,4

Джерело: Консолідовані звітні дані Нацкомфінпослуг. URL: <https://nfp.gov.ua/content/konsolidovani-zvitni-dani.html>.

Обсяги страхових виплат зі страхування від НВ на залізничному транспорті залишаються практично незмінними протягом досліджуваного періоду, але їхня питома вага у виплатах за особистим страхуванням від НВ на транспорті поступово зменшується й у 2017 р. становила 6,4 % (табл. 5.14).

Таблиця 5.14

Динаміка обсягів страхових виплат за обов'язковим особистим страхуванням від НВ на залізничному транспорті

Вид страхування	Чисті страхові виплати, млн грн			Темп росту страхових виплат, %	
	2015	2016	2017	2016/2015	2017/2016
Страхування від нещасних випадків на транспорті, у тому числі:	4,4	4,8	4,7	109	98
страхування від нещасних випадків на залізничному транспорті	0,31	0,30	0,30	97	100
Питома вага, %	7,0	6,3	6,4	90	102
Усього за обов'язковими видами страхування	1333,6	1757,9	2232,1	131	127

Джерело: Консолідовані звітні дані Нацкомфінпослуг. URL: <https://nfp.gov.ua/content/konsolidovani-zvitni-dani.html>.

Аналіз рівня страхових виплат за особистим страхуванням від НВ на залізничному транспорті свідчить про низьке його значення, навіть у порівнянні з рівнем страхових виплат за всіма видами транспорту. Так, у 2015 р. показник страхових виплат становив тільки 3,0 %, у 2016-2017 рр. спостерігається зменшення до 2,8 %. Тоді як у цілому за особистим страхуванням від НВ на транспорті рівень страхових виплат у 2017 р. залишається на рівні 6,2 %. При цьому слід зазначити, що за всіма обов'язковими видами страхування рівень страхових виплат зростає і за період 2015-2017 рр. збільшився з 29,1 до 38,1 %, (табл. 5.15).

Таблиця 5.15

Динаміка рівня страхових виплат за обов'язковим особистим страхуванням від НВ на залізничному транспорті

Вид страхування	Рівень страхових виплат, млн грн			Темп росту рівня страхових виплат, %	
	2015	2016	2017	2016/2015	2017/2016
Страхування від нещасних випадків на транспорті, у тому числі:	6,2	5,7	6,2	91,9	108,8
страхування від нещасних випадків на залізничному транспорті	3,0	2,9	2,8	96,7	96,6
Питома вага, %	48,4	50,9	45,2	105,2	88,8
Усього за обов'язковими видами страхування	29,1	33,4	38,1	114,8	114,1

Джерело: Консолідовані звітні дані Нацкомфінпослуг. URL: <https://nfp.gov.ua/content/konsolidovani-zvitni-dani.html>.

За результатами детального розгляду умов обов'язкового особистого страхування від НВ на залізничному транспорті та аналізу показників його реалізації можна зробити такі висновки:

1. Страховий захист пасажирів від НВ на залізничному транспорті був введений для забезпечення захисту пасажирів, які користуються цим видом транспорту. Важливим завданням було забезпечити всеохоплюючий характер цього виду страхування та простоту його застосування, тому страховим полісом і виступає залізничний квиток.

За таких умов, *застрахованими* та *страхувальниками* при страхуванні від НВ на залізничному транспорті є *пасажир*, які самостійно себе убезпечують на випадок нанесення шкоди їх життю, здоров'ю та працездатності протягом поїздки залізницею. Залізничні підприємства виступають у ролі посередників і отримують не тільки комісійну винагороду, а і премію за високий стан безпеки перевезень та кошти для фінансування запобіжних заходів (табл. 5.11). Отже, за рахунок пасажирів страхові компанії фінансують проведення системи заходів із забезпечення безпеки перевезень на залізничному транспорті. Але такий механізм формування залізнично-страхових відносин сприяє формуванню шахрайських схем і використанню не за призначенням коштів, отриманих залізничними підприємствами.

2. У процесі реалізації страхування пасажирів від НВ на залізничному транспорті, перевізники зацікавлені в укладанні все більшої кількості страхових договорів і видачі страхових полісів (квитків). Зацікавленість залізничних підприємств зростає тому, що частина внесків повертається залізничним підприємствам і чим менше буде страхових випадків на залізничному транспорті, тим більшу суму вони отримують. Таким чином, інтереси залізничних перевізників переважають над інтересами пасажирів, і тому обов'язкове страхування від НВ на залізничному транспорті не завжди забезпечує відповідного та гарантованого відшкодування шкоди, заподіяної при перевезенні пасажирів.

3. За результатами порівняння обсягів страхових внесків та рівня страхових виплат із страхування від нещасних випадків на залізничному транспорті, можна зробити висновок, що цей вид страхування більше використовується не для захисту пасажирів, а для отримання прибутку.

4. Механізм конкурсного відбору страхових компаній для забезпечення страхового захисту пасажирів на залізничному транспорті теж відрізняється непрозорістю та сприяє монополізації страхування обмеженою кількістю страхових компаній. Також непрозорим є використання коштів, які акумулюються в результаті організації особистого страхування на залізничному транспорті.

5. Виникають проблеми з можливістю відшкодування страхових виплат пасажирам, які мають право на безкоштовний проїзд без сплати страхового платежу та без отримання ними страхового полісу, оскільки страхові виплати здійснюються тільки при наявності квитка на проїзд. За відсутності на залізничному квитку прізвища застрахованої особи можуть породжуватись шахрайські схеми для отримання страхових виплат за участю працівників залізниць.

6. Страхування від нещасних випадків на залізничному транспорті передбачає убезпечення не тільки пасажирів, а і працівників залізничних підприємств, що дублює загальнообов'язкове державне соціальне страхування від НВ випадків на виробництві. Тому підприємства залізничного транспорту можуть не використовувати таку можливість убезпечення працівників, оскільки в такому випадку в системі залізнично-страхових вони виступають страхувальниками і повинні сплачувати страхові внески.

Враховуючи всі недоліки використання особистого страхування для убезпечення пасажирів на залізничному транспорті, пропонується використовувати страхування відповідальності перевізника за шкоду, заподіяну життю, здоров'ю пасажирів та третіх осіб як надійний та реальний механізм захисту.

Міністерством інфраструктури розроблено проект Закону № 3732 «Про внесення змін до деяких законів України щодо обов'язкового страхування відповідальності перевізника за шкоду, заподіяну життю, здоров'ю пасажирів і третіх осіб» та зареєстрований у Верховній Раді від 28 грудня 2015 р.

У закордонній практиці законодавством закріплено обов'язкове страхування цивільної відповідальності перевізника за нанесення шкоди життю, здоров'ю та майну пасажирів. Міжнародний досвід показує, що запровадження цього виду страхування забезпечує своєчасну та адекватну компенсацію шкоди постраждалим пасажиром і збереження фінансової стабільності перевізників. У країнах Європи та пострадянського простору в останні роки прийняті закони про обов'язкове страхування відповідальності перевізника перед пасажиром.

Вважається, що обов'язкове страхування цивільної відповідальності залізничного перевізника перед пасажиром є більш ефективним механізмом, ніж існуюче обов'язкове особисте страхування пасажирів на залізничному транспорті. Страхування відповідальності перевізників забезпечує дієвий страховий захист інтересів залізничних підприємств у випадку, коли необхідно компенсувати шкоду, заподіяну потерпілим – пасажиром і третім особам. Такий підхід підвищує соціальну відповідальність підприємств залізничного транспорту перед пасажиром та іншими постраждалими особами. Упровадження нового механізму страхування відповідальності перевізника повинно створити умови за яких не буде можливості формувати схеми, оскільки залізничні підприємства в системі страхових відносинах є страхувальниками та зацікавлені в надійності та відповідальності страховиків.

Список використаних джерел

1. Дикань В., Кондратенко Д. Аналіз сучасного стану розвитку обов'язкового особистого страхування від нещасних випадків на транспорті в Україні. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2012. № 37. С. 86–90.
2. Пасажирів Укрзалізниці у 2016 р. страхуватимуть СК «Інтер-Поліс» та «Арсенал Страхування». URL: <http://ua.interfax.com.ua/news/general/342287.html>.
3. Про затвердження Положення про обов'язкове особисте страхування від нещасних випадків на транспорті: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 серпня 1996 р. № 959. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/959-96-п>.
4. Розмір виплати застрахованим пасажиром залізничного транспорту встановлений постановою КМУ і не залежить від суми страхового збору в квитку. URL: http://www.uz.gov.ua/press_center/up_to_date_topic/454438.
5. Сайт Нацкомфінпослуг. URL: <https://nfp.gov.ua/content/konsolidovani-zvitni-dani.htm>.
6. Укрзалізниця для страхування пасажирів вибрала офшор. URL: <http://ukranews.com/ua/news/427628-ukrzaliznycya-dlya-strakhuvannya-pasazhyriv-vybrala-ofshor-zmi>.
7. Укрзалізниця проводить конкурс з відбору страховика для страхування пасажирів. URL: http://www.uz.gov.ua/press_center/up_to_date_topic/424247.
8. «Укрзалізниця» оприлюднила список компаній-претендентів на страхування пасажирів. URL: <https://economics.unian.ua/transport/993395-ukrzaliznitsya-oprilyudnila-spisok-kompaniy-pretendentiv-na-strakhuvannya-pasajiriv.html>.

5.7. Трансдисциплінарна методологія дослідження економічної безпеки України та її регіонів в умовах глобалізації

У сучасних геополітичних умовах стало очевидним, що питання національної економічної безпеки пов'язані не стільки з впливом внутрішніх факторів, скільки із зовнішніми чинниками. В умовах глобалізації та вирування пристрастей на геополітичній арені основними загрозами формування достатнього рівня економічної безпеки країни стали саме зовнішні виклики. До останніх належать нерівномірність економічного розвитку глобального економічного простору, зростаючий тиск транснаціоналізації світового господарства, диктат міжнародних регулюючих структур, низький рівень конкурентоспроможності національної економіки тощо.

Саме тому пріоритетним напрямом сучасної науки повинно стати дослідження глобалізаційних аспектів гарантування економічної безпеки держави. Особливо доцільним вважаємо культивування *трансдисциплінарних наукових досліджень* (термін запропоновано у 1970 р. Жаном Піаже) у цій площині. Трансдисциплінарність передбачає сферу досліджень, яка формується за межами дисциплінарних відмінностей (або над ними), враховує специфіку сучасного й постсучасного продукування знань як цілісного, комплексного процесу.

Слід зауважити, що в методології сучасних досліджень, у тому числі економічних, стало вже загальноприйнятим впровадження *міждисциплінарності*. Проте це більш вузький «коридор» світосприйняття, який ставить перед собою завдання інтеграції знань і методів кількох дисциплін для вирішення окремо визначеної проблеми. За умов проходження такого «коридору» напруженість методологічних запозичень та загального інструментарію дослідження зазвичай зберігається, тобто не формується новий, інтегрований погляд, який і в подальшому буде залишатися конструктивним. Впровадження трансдисциплінарного методологічного підходу відкриває перспективи визначення факторів формування позитивних або негативних явищ під впливом глобалізації на державному та міжнародному рівні та систему відповідних заходів реагування щодо гарантування національної економічної безпеки.

Загалом ми поділяємо позицію науковців, які вважають, що поняття національної економічної безпеки країни передбачає відповідність достатньо прозору колу критеріїв її досягнення:

- *високий рівень самодостатності економіки* – забезпеченість її природними, фінансовими, інвестиційними, інноваційними ресурсами та відповідний рівень розвитку та ступінь адаптивності людського капіталу;

- *економічну самостійність і незалежність*, яка насамперед повинна проявлятися в можливості здійснення контролю над власними ресурсами, спроможності залучати й утримувати міжнародний капітал на власній території з обов'язковим висуненням інвестиційних умов щодо суголоності інтересів закордонних інвесторів і національних економічних інтересів, а також у максимально можливому використанні конкурентних переваг у міжнародному середовищі;

- **стабільність і стійкість економіки**, тобто надійність усіх елементів економічної системи, як загалом, так і окремих її компонентів, створення гарантій підприємницької діяльності, інституціонально забезпеченої системи стримування впливу дестабілізуючих факторів;

- **потенційні можливості та мобільну готовність до стратегічного інноваційного розвитку**, що передбачає створення умов для здійснення постійної модернізації виробництва, реалізації ефективної інвестиційної та інноваційної політики з урахуванням кон'юнктури міжнародного економічного середовища [1; 2].

В умовах глобалізаційних викликів найгостріше питання для вибору моделі національної економічної безпеки – це вибір пріоритетів розвитку. Багатогранність проблем економічної безпеки в умовах глобалізації вимагає комбінування якісних та кількісних методів. Зокрема, великі проекти, присвячені вибору економічних пріоритетів в умовах глобалізації, потребують нових підходів, які забезпечують отримання об'єктивних оцінок, заснованих на кількісному аналізі емпіричних даних – статистичних індикаторів, патентної статистики, бібліометричної інформації.

Щодо трансдисциплінарності методології дослідження проблем національної економічної безпеки за умов глобального взаємовпливу чинників розвитку господарських систем, яскраво кристалізуються переваги методу «Форсайт». Як відомо із сучасної методології наукових досліджень, сутність методу «Форсайт» (від англ. Foresight — «погляд у майбутнє») полягає в систематизованій спробі зазирнути в довгострокове майбутнє науки, технології, економіки та суспільства з метою ідентифікації зон стратегічних досліджень та появи нових високих технологій, що подають надії приносити найбільші суттєві ефекти. Методологія «Форсайт» активно використовується для довгострокового прогнозування розвитку науки та технологій у розвинених країнах. Уже не викликає сумнівів, що метод «Форсайт» зарекомендував себе як найефективніший інструмент для визначення пріоритетів у галузі науки та технологій як драйверів розвитку національної економіки.

Треба зауважити, що у 2015 р. під керівництвом ректора Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут», академіка НАН України М. Згуровського на основі проведеного колективом науковців інституту дослідження із залученням зовнішніх експертів та за участі Міжнародної ради з науки, Комітету із системного аналізу при Президії НАН України, Інституту прикладного системного аналізу НАН України і МОН України, Світового центру даних з геоінформатики та сталого розвитку розроблено **«Форсайт економіки України на середньостроковому (до 2020 року) та довгостроковому (до 2030 року) часових горизонтах»** [3].

Підкреслимо, що вказані розробки для України засновані на аналізі позицій України в глобальному середовищі, які надаються міжнародними експертами. Найпопулярнішими дослідженнями, які використовують кількісні та якісні методи оцінювання конкурентоспроможності країн, є Щорічник світової конкурентоспроможності Інституту менеджменту й розвитку та Доповідь про глобальну конкурентоспроможність Всесвітнього економічного форуму, які й

використані у проекті КПП. Оскільки вказаний вище «Форсайт» для України складався, орієнтуючись на рейтинг 2014–2015 рр., ми порівняємо наведені у розробці параметри з новітніми даними 2017–2018 рр.

Отже, традиційно Всесвітнім економічним форумом складається рейтинг країн світу за Індексом глобальної конкурентоспроможності 2017–2018 (The Global Competitiveness Index). Нагадаємо, що Індекс глобальної конкурентоспроможності складається з більш ніж 100 змінних, що згруповані у 12 контрольних показників («Інституції», «Інфраструктура», «Макроекономічне середовище», «Охорона здоров'я та початкова освіта», «Вища освіта і професійна підготовка», «Ефективність ринку товарів», «Ефективність ринку праці», «Розвиток фінансового ринку», «Технологічна готовність», «Розмір ринку», «Відповідність бізнесу сучасним вимогам» та «Інноваційний потенціал»), які об'єднані трьома основними групами субіндексів: «Основні вимоги», «Підсилювачі продуктивності» та «Інновації та фактори вдосконалення».

За даними 2017–2018 рр., рейтинг традиційно очолила Швейцарія. До десятки найконкурентоспроможніших країн, як і в попередньому рейтингу, увійшли США, Сінгапур, Нідерланди, Німеччина, Гонконг, Швеція, Великобританія, Японія та Фінляндія. Україна цього року посіла 81-е місце серед 137 країн світу (проти 85-го у 2017 р.). Узагальнено за рубриками: інституції – 118-е місце, інфраструктура – 78-е, макроекономічне середовище – 121-е, охорона здоров'я та початкова освіта – 78-е, розвиток фінансово ринку – 120-е, ефективність ринку товарів – 101-е, відповідність бізнесу сучасним умовам – 90-е [4]. Більш детально й систематизовано позиції України в зазначеному рейтингу відображено в табл. 5.16 та 5.17.

Почнемо з позитивних оцінок нашої країни на міжнародній арені. Оптимістичним є той факт, що основні конкурентні переваги України відносяться до якості людського капіталу (табл. 5.16).

Таблиця 5.16

*Оцінка якості людського капіталу України
як основної конкурентної переваги, 2018 р.*

№ з/п	Параметр оцінки	Місце у світовому рейтингу (WEF)	
		2014-2015	2017-2018
1	Якість освітньої системи	72	56
2	Якість фундаментальної математичної та природничої підготовки	30	27
3	Рівень вищої освіти (зарахування)	13	16
4	Рівень середньої освіти (зарахування)	41	51
5	Рівень початкової освіти (зарахування)	31	62
6	Якість початкової освіти	40	42
7	Доступ до Інтернету в навчальних закладах	67	44
8	Здатність до інновацій	82	51
9	Якість науково-дослідних інститутів	67	60
10	Наявність учених та інженерів	48	25

Джерело: <http://edclub.com.ua/analitika/pozyciya-ukrayiny-v-reytingu-krayin-svitu-za-indeksom-globalnoyi-konkurentospromozhnosti-2>.

Отже, викликає певний оптимізм, що незважаючи на всі труднощі трансформаційного періоду, Україна залишає за собою досить міцні конкурентні позиції за показниками якості людського капіталу (табл. 5.16).

Цікавість, до речі, викликає той факт, що незважаючи на те, що за рейтингом МВФ (опублікованого восени 2018 року) наша країна посіла лише 133-є місце у світі за рівнем виробництва ВВП на душу населення (2,300 дол. на 1 особу), за показниками *розміру внутрішнього ринку* ми посідаємо 48-е місце (у 2014-2015 рр. – на 37-е), за показниками розміру іноземного ринку ми обіймаємо 39-у позицію. Такі дані слабо корелюються між собою з економічного погляду і, на наш погляд, тільки засвідчують високий рівень тінізації господарства.

Викликає дуже велике занепокоєння, що згідно з оцінкою міжнародних експертів, найбільш серйозні загрози конкурентоспроможності країни в сучасних умовах пов'язані (прямо чи опосередковано) із системою державного управління. Так, найбільш слабкі позиції України демонструють інституції (насамперед державні установи), стан фінансової системи, рівень довіри до банків, демотивуючий стан податкової системи, здатність держави залучати та утримувати талановитих особистостей тощо (табл. 5.17).

Таблиця 5.17

*Найбільш слабкі позиції України в рейтингу
глобальної конкурентоспроможності, 2018 р.*

№ з/п	Параметр оцінки	Місце у світовому рейтингу (WEF)	
		2014-2015 рр. (144 країни)	2017-2018 рр. (137 країн)
1	Етика й корупція (державні установи)	135	128
2	Право власності (державні установи)	120	117
3	Зловживання впливом (державні установи)	131	129
4	Безпека (рівень злочинності)	124	106
5	Підзвітність приватних установ	127	111
6	Якість доріг	139	130
7	Інфляція, зміна за рік, %	75	129
8	Державний борг, % від ВВП	66	112
9	Конкуренція	125	109
10	Вплив оподаткування на стимули до роботи	135	124
11	Здатність країни утримувати таланти	132	129
12	Здатність країни залучати таланти	130	106
13	Доступність фінансових послуг	123	120
14	Міцність банків	138	135
15	Наявність новітніх технологій	114	111
16	Державні закупівлі високотехнологічної продукції	123	96

Джерело: <http://edclub.com.ua/analitika/pozyciya-ukrayiny-v-reytingu-krayin-svitu-zaindeksom-globalnoyi-konkurentospromozhnosti-2>.

Отже, на жаль, незважаючи на незначні покращення, у 2018 році Україна має найгірші позиції за оцінкою (табл. 5.17) міцності банків (130-е місце), за регулюванням фондових бірж (134-е місце), за якістю доріг (130-е місце), за інфляційними змінами та за здатністю країни утримувати таланти (129-е місце), за захистом права власності (128-е місце). Негативними факторами для

ведення бізнесу визначено (у порядку зменшення): інфляцію, корупцію, політичну нестабільність, високі податкові ставки, складність податкового законодавства, нестабільність урядів, ускладнений доступ до фінансів, високий рівень державної бюрократії, неефективне регулювання валютного ринку, погану етику робочої сили, недостатню державну підтримку інновацій, обмежувальне регулювання ринку праці, невідповідну якість інфраструктури, злочинність та крадіжки, низьку якість охорони здоров'я [4].

Тільки за 2018 рік згідно з даними дослідження Всесвітнього економічного форуму, Україна погіршила свої позиції у 4 з 12 основних показників. Найбільше втрачено (-13 пунктів) за складовою «Ефективність ринку праці». Тенденція до погіршення цього показника спостерігалася і в минулорічних дослідженнях, причому в торішньому наша держава погіршила за ним свої позиції аж на 17 пунктів. Також Україна зазнала втрат за оцінкою інноваційної складової Індексу (-9 пунктів), інфраструктурної (-3 пункти) та за складовою, що характеризує вищу освіту та професійну підготовку (-2 пункти).

Отже, ми розглянули ті сильні й слабкі позиції України, які зазначені в рейтингах Всесвітнього економічного форуму та були включені до кола проблем вказаного вище «Форсайту України» [3]. Ми дуже поважаємо позицію колективу науковців КПП (не в усьому її поділяючи), проте детально не описуємо використаний ними алгоритм «Форсайту», зважаючи на досить креативне його подання на сайті, посилання на який зроблено в цьому дослідженні. Однак сам підхід до вже визнаної науковим товариством ідеї «трикутника Форсайт» (креативність, експертиза, взаємовигідність), як своєрідної альтернативи класичному прогнозуванню, використаний у вказаному дослідженні, у сучасних умовах нарощування впливу факторів глобалізації на національні економічні системи теж зазнає суттєвих змін [5; 6]. Ще у роботах Р. Поппера запропоновано доповнити «трикутник» ще однією вершиною – доказовість, перетворивши його на «ромб», що в інтерпретованому автором вигляді візуально представлено на рис. 5.9 (Foresight Diamond) [7; 8; 9].

Основою методологічного каркаса «Форсайт-проектів» є:

1) сканування – детальний аналіз основних проблем по конкретній темі дослідження;

2) метод Дельфі – масштабне дослідження з метою оцінки ймовірності появи й можливого ефекту факторів, виявлених у процесі сканування;

3) Wild-cards – семінар із визначення можливих подій, які можуть радикально змінити ймовірний перебіг подій;

4) панелі громадян – виявлення найважливіших проблем з погляду суспільства;

5) експертні панелі – вузькі групи експертів обговорюють варіанти майбутнього на основі результатів, отриманих на попередніх стадіях;

6) SWOT – синтез результатів проекту в термінах наявних сильних і слабких сторін і майбутніх можливостей і загроз.

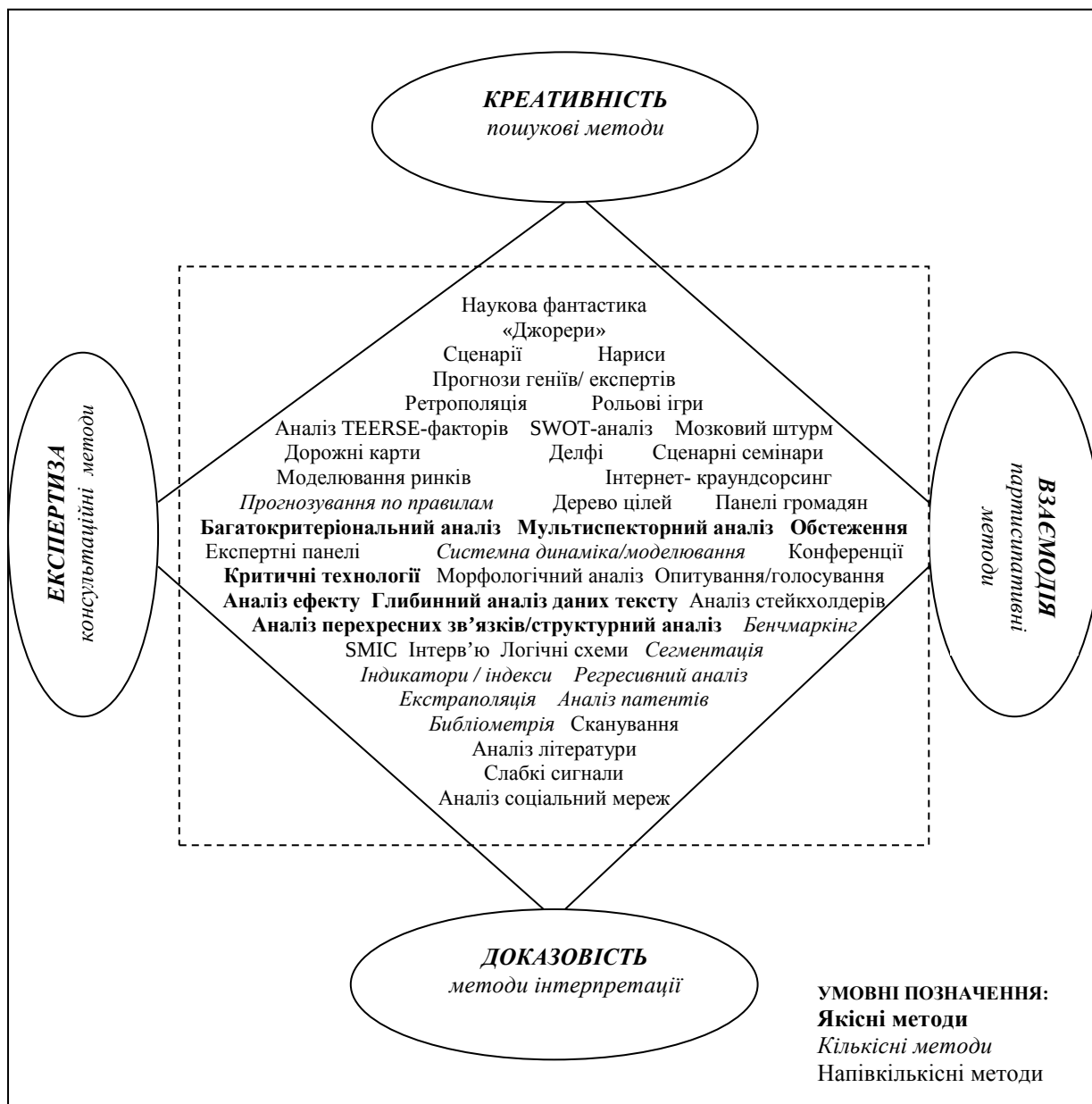

Рис. 5.9. Графічна інтерпретація концепції «Ромб-Форсайт» Р. Поттера

Основна перевага методу «Форсайт» у його трансдисциплінарності, що дозволяє руйнувати стереотипи тієї чи іншої галузі знання. Цей метод дає змогу втілити на практиці взаємодію громадськості, науки, бізнесу та влади у визначенні стратегічних орієнтирів вирішення найбільш гострих проблем місцевого, регіонального національного розвитку, а також галузевих та секторальних проблем.

Кожен із методів, включених до «ромба» (рис. 5.9) тією чи іншою мірою «тяжіє» до одного чи іншого кута ромба, що символізує одне з чотирьох джерел знань: творчість (*creativity*), знання та досвід залучених фахівців (*expertise*), взаємодія (*interaction*) і доказові дані (*evidence*). Кожен із типів методик має свої переваги та обмеження.

Зокрема, застосування *творчих інструментів* вимагає оригінального мислення й певної уяви. *Емпіричні методи* ґрунтуються на знаннях і компетенціях фахівців у тих чи інших предметних сферах. *Інтерактивні методики* ви-

користовуються для отримання додаткової інформації від осіб, які не є експертами. Застосовують сценарні семінари, голосування та опитування, панелі населення й аналіз стейкхолдерів. *Доказові механізми* є фундаментальними інструментами сканування, пояснення та прогнозування явищ, оцінки фактичного стану наукових проблем, ефектів технологій. У цій категорії найбільш поширені бенчмаркінг, бібліометрія, глибинний аналіз інформації, інтерпретація статистичних індикаторів. Важливим принципом вибору методів для конкретного Форсайт-проекту є наявність усіх зазначених аспектів у межах одного проекту, при цьому послідовність застосування обраних методів може бути різною. Нині суттєво зростає роль «доказових» методів, що забезпечують об'єктивність оцінок, заснованих на кількісному аналізі емпіричних даних – статистичних індикаторів, патентної статистики, бібліометричної інформації та ін.

Досвід розвинених країн показує, що не існує універсальної методики «Форсайт», вона не є статичною процедурою, а перебуває в постійному розвитку. Оскільки у «Форсайті» найбільше значення має процес, а не остаточний результат, то й відсутні чіткі показники його ефективності. Кожна країна адаптує цей підхід до своїх умов з урахуванням національних інтересів, використовуючи різні методики прогнозування майбутнього. Необхідно орієнтуватися на те, що прогноз – це певний крок від минулого до майбутнього. А «Форсайт» навпаки – рух майбутнього до сьогодення. Тобто драйвери сьогодення не є визначальними у виборі шляхів розвитку. Йдеться про активний пошук альтернативних шляхів розвитку. Справедливо констатувати, що в такий спосіб задіяні всі важелі ідеології економічного посту поступу певної територіальної локалізації (країни, регіону, групи країн, що складають макрорегіон світу).

Тобто прогнозування виходить з наявного стану певної системи. Тоді як завдання «Форсайту» – передбачити майбутнє, зважаючи на розуміння діапазону функцій та потенціалу системи, що є об'єктом проектування. Тут важко не погодитись із фундаторами й адептами методології «Форсайт», які вважають її ідеологічною. Адже йдеться про «цільове» бачення майбутнього, яке формується на основі узгодження позицій осіб, які приймають рішення з компетентними експертами з метою відповіді на актуальні виклики сучасності для досягнення поставлених цілей.

Вивчення трансдисциплінарного інструменту «Форсайт» та його подальше впровадження особливо важливе для економіки України, оскільки допомагає визначити передумови не тільки для пристосування до умов майбутнього, на чому зосереджені інші методи прогнозування, а й передбачає можливість цільового впливу на економічні тенденції для досягнення чи запобігання певних майбутніх процесів та явищ.

Доречно ще раз підкреслити, що в 90-х роках уряди Великобританії, США, Японії, Німеччині та Австралії почали активно застосовувати «Форсайт», а уже на початку XXI сторіччя кількість держав, які застосовували цю методику, перевищила 40 країн. Нині в країнах Європи витрачається до 500 млн євро на проведення таких досліджень. Важливим є те, що «Форсайт» набуває поширення не тільки у високорозвинених країнах, але й у постсоціалістичних країнах Східної Європи (в Угорщині, Чехії, Польщі) [10; 11]. Причому ці-

каво, що успішно складений «Форсайт» сприяє вирішенню проблем моделювання майбутнього як на локальному, так і на макроекономічному рівні, у тому числі в процесі реформування інституціональної сфери.

Отже, з огляду на найбільш поширене в науковій літературі розуміння сутності «Форсайту» за авторством британського вченого Бена Мартіна, який трактує такий методичний підхід як систематичні спроби оцінити довгострокові перспективи науки, технологій, економіки й суспільства, щоб визначити **стратегічні напрями досліджень і нові технології, які здатні принести найбільші соціально-економічні блага**, загострюється увага до інституціональних аспектів забезпечення поступу країни. Адже довгострокові перспективи розвитку науки, технологій і суспільства взагалі не можуть бути реалізовані без участі та фінансової підтримки держави.

У цьому плані вважаємо за доцільне навести такі міркування. Ми поділяємо переконання тих науковців, які вважають суттєвою помилкою України (як і інших пострадянських республік), що в початковий трансформаційний період була абсолютизація ринкових важелів впливу та майже повне ігнорування ролі держави як інституту. Проте згодом, після катастрофічних провалів задекларованих реформ, розрахованих на «всесилля» ринкових регуляторів, держава знову перетворилася на інститут, що продукує імпульси трансформацій. Більше того, стало спостерігатися надмірне втручання держави за допомогою так званого «ручного управління» в уже складену ринкову систему – недосконалу, багато в чому викривлену, але загалом побудовану на інституті приватної власності [1–3].

Складність формування сучасної системи інститутів ринково-державної інфраструктури багато в чому пояснює слабкі конкурентні позиції України на світовій арені. Саме слабкість таких інститутів призводить до хибних рішень щодо вибору траєкторій розвитку в несприятливі періоди кон'юнктури світових фінансових ринків, що неминуче відбивається на національних економіках усіх країн, задіяних у глобальній економічній взаємодії. Так, в азійських країнах фінансова криза 1997–1998 рр. спровокувала масштабні інституціональні реформи, спрямовані на усунення проблем, що виникли. Україна, як засвідчують фахівці, у цьому випадку скористалася рецептами та ідеологією МВФ, що у своїх рекомендаціях уникає навіть згадки про інституціоналізм та інституціональні чинники перетворень [1].

Ми поділяємо позицію науковців, які вважають, що антикризовий імунітет держави можуть забезпечити два основних блоки: 1) фінансові інститути, що забезпечують фінансування довгострокових інноваційних проєктів; 2) інститути трансформації «коротких» грошей у «довгі», завдяки підвищенню рівня довіри населення до ринку фінансових послуг та налагодженню системної взаємодії фінансових посередників інвестиційних, страхових та пенсійних фондів, а також банківського сектору, які загалом формують механізм самозабезпечення та саморегуляції фінансових потоків в економіці [1; 12]. Тільки на цій основі можливо забезпечити становлення національної інноваційної системи, яка здатна інтегруватися у світовий технологічний простір, пам'ятаючи, що нестійкість глобальної економіки, як ніколи, актуалізує проблему економічної безпеки.

Корисно звернення до позиції японської школи Сабуро Окіти, який розглядав економічну безпеку значно ширше, ніж сучасні західні теорії, роблячи акценти саме на інституціональних аспектах. Зокрема економічна безпека розглядається як система інструментів пом'якшення суперечностей між суб'єктами економічної діяльності. Нагадаємо, що С. Окіта вважається батьком японського економічного дива, був розробником плану подвоєння національного доходу японської економіки («Плану Ікеда»), в якому було посилено розвиток соціального капіталу, форсовано зростання виробництва, насамперед, експортноорієнтованих галузей і технологічного прогресу, збереження соціальної стабільності та подолання дуальності економіки [13].

Нині України має багато суперечностей: між інститутами держави та інститутами ринку; між національними товаровиробниками, в умовах встановлення атмосфери нездорової конкуренції, яку нерідко провокує сама держава, лобіюючи інтереси тих чи інших олігархічних кланів; між національними товаровиробниками та закордонними інвесторами, що діють в економіці України (у тому числі ТНК). І тому стратегічні цілі інноваційного розвитку як основного чинника досягнення глобальної конкурентоспроможності країни та забезпечення її економічної безпеки просто відсуваються на другий план. Проте сучасний конкурентний стан країни визначають не тільки за кількісними показниками, але й за якісними параметрами соціально-економічного розвитку. Зростаючого значення для національної економічної безпеки набуває саме міжнародна конкурентоспроможність країни, її інноваційний і технологічний потенціал, здатність вирішувати регіональні проблеми та адекватно реагувати на виклики глобалізованого світу. Поступ у цьому напрямі актуалізує необхідність створення інститутів детермінованого стратегічного «Форсайту». Адже, щоб рухатись вперед, потрібні чітко окреслені та науково обґрунтовані сценарії майбутнього, причому ці сценарії повинні мати трансдисциплінарну основу, залучення неупереджених експертів та широке поле зацікавлених сторін, включених до обговорення стратегічних перспектив розвитку країни та гарантування її економічної безпеки.

Список використаних джерел

1. Пахомов С. Ю. Глобальна конкуренція. Нові явища, тенденції та чинники розвитку. Київ: КНЕУ, 2008. 223 с.
2. Дудка Ю. П. Конкурентоспроможність економіки та економічна безпека України: проблеми взаємодії та взаємозв'язку у форматі неоліберальної парадигми глобалізації. *Вісник ХНУ*. 2009. Т. 3, № 4. С. 177–182.
3. Форсайт економіки України: середньостроковий (2015–2020 роки) і довгостроковий (2020–2030 роки) часові горизонти (версія для обговорення) / наук. керівник проекту акад. НАН України М. З. Згуровський. Київ: НТУУ «КПІ», 2015. URL: <https://www.slideshare.net/dlubkin/20152030>.
4. Індекс глобальної конкурентоспроможності України. URL: <http://edclub.com.ua/analitika/pozyciya-ukrayiny-v-reytingu-krayin-svitu-za-indeksom-globalnoyi-konkurentospromozhnosti-2>.
5. Федулова Л. І. Форсайт: сучасна методологія технологічного прогнозування. *Економіка і прогнозування*. 2008. № 3. С. 106–120.

6. Третьяк В. П. Форсайт как технология предвидения. *Экономические стратегии*. 2009. № 8. С. 52–59. URL: http://www.inesnet.ru/wp-content/mag_archive/2009_08/ES2009-08-tretyak.pdf.
7. Popper R. Methodology Common Foresight Practices & Tools. *International Handbook of Foresight and Science Policy: Theory and Practice*. Edward Elgar, 2007.
8. Поппер Р. Мониторинг исследований будущего. *Форсайт*. 2012. Т. 6, № 2. С. 56–74.
9. Дунда С. П., Ковтун О. С. Технологія Форсайт як інструмент стратегічного менеджменту. *Молодий вчений*. 2017. №12(52). С. 612–616.
10. Кравець Р. А. Іноземний досвід макроекономічного моделювання економічних процесів. *Збірник тез: „Інформаційне суспільство: технологічні, економічні та технічні аспекти становлення”*. Тернопіль: Тайп, 2014. № 1. С. 43–45.
11. Кравець Р. А. Іноземний та вітчизняний досвід застосування форсайт-досліджень як засобу інноваційного розвитку фінансово-економічних систем. *Актуальні проблеми економіки*. 2015. № 3 (165). С. 50–62.
12. Дубина М. В. Механізм розвитку ринку фінансових послуг на основі інституту довіри: теорія, методологія, практика: монографія. Чернігів: ЧНТУ, 2018. 667 с.
13. Япония, открытая миру / рук. проекта Э. В. Молодякова. Москва: АИРО–XXI, 2007. 308 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ КОЛЕКТИВНОЇ МОНОГРАФІЇ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СУБ'ЄКТІВ РЕАЛЬНОГО І ФІНАНСОВОГО СЕКТОРІВ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗРУШЕНЬ	
1.1. Теоретико-методичні та прикладні аспекти фінансового забезпечення підприємств реального сектору економіки (на прикладі сільськогосподарського машинобудування)	<i>Ільчук Валерій Петрович,</i> доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів, банківської справи та страхування Чернігівського національного технологічного університету <i>Шпомер Тетяна Олександрівна,</i> асистент кафедри фінансів, банківської справи та страхування Чернігівського національного технологічного університету
1.2. Теоретико-методичні підходи до оцінки вартості промислового підприємства в умовах ризику та невизначеності навколишнього середовища	<i>Шишкіна Олена Вікторівна,</i> кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів, банківської справи та страхування Чернігівського національного технологічного університету
1.3 Науково-теоретичні підходи до забезпечення прозорості використання публічних фінансів в Україні	<i>Парубець Олена Миколаївна,</i> доктор економічних наук, доцент, професор кафедри фінансів, банківської справи та страхування Чернігівського національного технологічного університету <i>Сугоняко Дмитро Олександрович,</i> кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри публічного управління та менеджменту організацій Чернігівського національного технологічного університету
1.4. Концепт домашнього господарства в теоріях розвитку соціально-економічних систем	<i>Дерій Жанна Володимирівна,</i> доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри теоретичної та прикладної економіки Чернігівського національного технологічного університету
1.5. Баланс економічної та політичної свободи як ефективність реалізації принципів публічного управління	<i>Грущинська Наталія Миколаївна,</i> доктор економічних наук, доцент, професор кафедри публічного управління та адміністрування Навчально-наукового інституту неперервної освіти Національного авіаційного університету
1.6. Теоретико-організаційні засади формування відносин суб'єктів реального сектору економіки з партнерами	<i>Ус Марина Ігорівна,</i> кандидат економічних наук, викладач кафедри економіки і маркетингу Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця
1.7. Теоретико-методологічні аспекти регулювання зовнішньоекономічної діяльності промислових підприємств в умовах європейської інтеграції	<i>Акименко Олена Юріївна,</i> кандидат економічних наук, доцент, докторант кафедри бухгалтерського обліку, оподаткування та аудиту Чернігівського національного технологічного університету
1.8. Теоретико-прикладні особливості розвитку соціально-трудових відносин в умовах трансформаційних зрушень	<i>Крищенко Світлана Олександрівна,</i> старший викладач кафедри економіки, маркетингу та бізнес-адміністрування Державного університету інфраструктури та технологій
1.9. Диверсифікація джерел формування фінансових ресурсів закладів вищої освіти України	<i>Холявко Наталія Іванівна,</i> кандидат економічних наук, доцент, докторант кафедри теоретичної та прикладної економіки Чернігівського національного технологічного університету

РОЗДІЛ 2. ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА РОЗВИТОК РЕАЛЬНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ В ПЕРІОД ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗРУШЕНЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА	
2.1. Зміст та роль фінансового планування в управлінні підприємствами реального сектору економіки	<i>Кальченко Ольга Миколаївна,</i> кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів, банківської справи та страхування Чернігівського національного технологічного університету
2.2. Механізм формування фінансової політики забезпечення ефективного розвитку суб'єктів господарювання	<i>Селіверстова Людмила Сергіївна,</i> доктор економічних наук, професор, професор кафедри фінансів КНТЕУ <i>Пархацька Ольга Миколаївна,</i> здобувач Чернігівського національного технологічного університету
2.3. Ідентифікація алгоритму кредитного забезпечення розвитку малого бізнесу України	<i>Педченко Наталія Сергіївна,</i> доктор економічних наук, професор, перший проректор ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» <i>Стрілець Вікторія Юріївна,</i> кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів та банківської справи ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»
2.4. Системи адміністрування вітчизняних підприємств: стан та проблеми розвитку	<i>Овчарук Вадим Володимирович,</i> кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри зовнішньоекономічної та митної діяльності Національного університету «Львівська політехніка» <i>Вівчар Олександра Йосипівна,</i> кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів Національного університету «Львівська політехніка»
2.5. Інструментарій та комплекс завдань оцінювання результативності кредитування АПК у напрямі розвитку потенціалу України на міжнародних торгових ринках	<i>Сергієнко Олена Андріанівна,</i> кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри комерційної, торговельної та підприємницької діяльності Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» <i>Горошко Алла Сергіївна,</i> кандидат економічних наук, кафедра фінансів, банківської справи та страхування Харківського навчально-наукового інституту ДВНЗ УБС
2.6. Концептуальні засади реінновації виробничо-господарської діяльності аграрних підприємств на засадах стійкого розвитку	<i>Лівінський Анатолій Іванович,</i> кандидат сільськогосподарських наук, доцент, доцент кафедри генетики, розведення та годівлі сільськогосподарських тварин Одеського державного аграрного університету
2.7. Еколого-економічна оцінка ефектів від розвитку відновлюваної енергетики	<i>Рязанова Наталія Олексіївна,</i> кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри фінансів, обліку та банківської справи ДЗ «Луганській національний університет ім. Т. Шевченка»

2.8. Прикладні рішення ефективного розвитку морегосподарського комплексу України	<i>Вдовенко Наталія Михайлівна,</i> доктор економічних наук, професор, заслужений працівник сільського господарства України, завідувач кафедри глобальної економіки Національного університету біоресурсів і природокористування України <i>Павленко Марина Миколаївна,</i> асистент кафедри глобальної економіки Національного університету біоресурсів і природокористування України
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ІННОВАЦІЙНО-ІНВЕСТИЦІЙНОГО РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ ЇЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ	
3.1 Роль науково-інноваційної діяльності у формуванні національного виробництва інтенсивного типу	<i>Товстижченко Олена В'ячеславівна</i> кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів, банківської справи та страхування Чернігівського національного технологічного університету <i>Сіренко Крістіна Юріївна</i> кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки та соціальних дисциплін Академії державної пенітенціарної служби
3.2 Фінансово-кредитне забезпечення інноваційного розвитку в Україні в умовах глобалізації	<i>Шуплат Олена Михайлівна,</i> кандидат економічних наук, доцент кафедри корпоративних фінансів та контролінгу ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана»
3.3 Дослідження інновацій як ключової детермінанти реалізації потенціалу розвитку підприємств ЖКГ (на прикладі Полтавської області)	<i>Педченко Наталія Сергіївна,</i> доктор економічних наук, професор, перший проректор ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» <i>Кімуржій Марія Іванівна,</i> заступник директора з навчальної та навчально-виробничої роботи Білгород-Дністровського економіко-правового коледжу Полтавського університету економіки і торгівлі
3.4 Особливості інвестиційно-інноваційної діяльності гірничо-збагачувальних підприємств	<i>Ковальчук Віктор Анатолійович,</i> доктор технічних наук, професор, професор кафедри економіки, організації та управління підприємствами Криворізького національного університету <i>Бондарчук Ольга Михайлівна,</i> кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри економіки, організації та управління підприємствами Криворізького національного університету <i>Ковальчук Тамара Михайлівна,</i> кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри вищої математики Криворізького національного університету <i>Лашкун Ганна Анатоліївна,</i> асистент кафедри економіки, організації та управління підприємствами Криворізького національного університету

3.5 Матрична модель вибору інноваційно-інвестиційної стратегії промислових підприємств	<i>Сорочак Олег Зіновійович,</i> кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту організацій національного університету «Львівська політехніка» <i>Квак Світлана Анатоліївна,</i> асистент кафедри статистики Львівського національного університету імені Івана Франка
3.6 Аналітичне забезпечення управління інвестиційною діяльністю	<i>Барабаш Наталія Степанівна,</i> кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансового аналізу та аудиту Київського національного торговельно-економічного університету <i>Мищенко Анна Олександрівна,</i> кандидат економічних наук, старший викладач кафедри фінансового аналізу та аудиту Київського національного торговельно-економічного університету <i>Ріпа Тетяна Вікторівна,</i> викладач циклової комісії облікових дисциплін та маркетингу Торговельно-економічного коледжу Київського національного торговельно-економічного університету
РОЗДІЛ 4. РОЗВИТОК ФІНАНСОВОГО РИНКУ В ПЕРІОД ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗРУШЕНЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ	
4.1. Структура та функції Світового банку в контексті глобальних трансформацій фінансового ринку	<i>Гернего Юлія Олександрівна,</i> кандидат економічних наук, доцент кафедри корпоративних фінансів і контролінгу ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана»
4.2. Науково-концептуальні положення функціонування системи електронних фінансових послуг в Україні	<i>Дубина Максим Вікторович,</i> кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів, доцент банківської справи та страхування Чернігівського національного технологічного університету <i>Тарасенко Артем Валерійович,</i> кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансово-економічної безпеки Чернігівського національного технологічного університету <i>Тарасенко Олена Олександрівна,</i> асистент кафедри фінансів, банківської справи та страхування Чернігівського національного технологічного університету
4.3. Теоретичні засади функціонування ринку нетрадиційних банківських послуг як сегмента ринку фінансових послуг	<i>Жаворонок Артур Віталійович,</i> кандидат економічних наук, асистент кафедри публічних, корпоративних фінансів та фінансового посередництва Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
4.4. Підвищення ефективності функціонування небанківських фінансових посередників як необхідної умови розвитку вітчизняного фінансового ринку	<i>Федишин Майя Пилипівна,</i> кандидат економічних наук, доцент кафедри публічних, корпоративних фінансів та фінансового посередництва Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича

4.5. Стан та тенденції розвитку ринку страхування життя	<i>Гембарська Наталія Євгеніївна</i> кандидат економічних наук старший викладач кафедри фінансів, обліку та аналізу Інституту підприємництва та перспективних технологій Національного університету «Львівська політехніка» <i>Фаринович Ірина Володимирівна,</i> кандидат економічних наук , старший викладач кафедри фінансів, обліку та аналізу Інституту підприємництва та перспективних технологій Національного університету «Львівська політехніка»
4.6. Аналіз взаємозалежності показників фінансової звітності банків України	<i>Самородов Борис Вадимович,</i> доктор економічних наук, професор, директор Харківського навчально-наукового інституту ДВНЗ «Університет банківської справи» <i>Семенцов Руслан Володимирович,</i> здобувач кафедри фінансів, банківської справи та страхування Харківського навчально-наукового інституту ДВНЗ «Університет банківської справи»
РОЗДІЛ 5. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ У ТРАНСФОРМАЦІЙНІЙ ЕКОНОМІЦІ	
5.1. Форензік у системі консалтингу з безпеки підприємств	<i>Примостка Олена Олександрівна,</i> доктор економічних наук, професор кафедри міжнародного менеджменту Київського національного економічного університету ім. Вадима Гетьмана
5.2. Стрес-тестування як інструмент забезпечення фінансово-економічної безпеки суб'єктів господарювання	<i>Садчикова Ірина Володимирівна,</i> кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансово-економічної безпеки Чернігівського національного технологічного університету <i>Лавров Руслан Валерійович,</i> доктор економічних наук, доцент, професор кафедри фінансів, банківської справи та страхування Чернігівського національного технологічного університету
5.3. Застосування концепції cyber situational awareness в управлінні економічною безпекою підприємства	<i>Нехай Валентин Анатолійович,</i> кандидат економічних наук, доцент, докторант кафедри бухгалтерського обліку, оподаткування та аудиту Чернігівського національного технологічного університету <i>Нехай Валентин Валентинович,</i> асистент кафедри інформаційних технологій та програмної інженерії Чернігівського національного технологічного університету
5.4. Концептуальні засади ідентифікації та систематизації ризиків ринку органічної продукції	<i>Штирхун Христина Ігорівна,</i> кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів, банківської справи та страхування Чернігівського національного технологічного університету

5.5. Фінансові інструменти запобігання ризиків на туристичному ринку України	<i>Романова Анна Анатоліївна,</i> кандидат економічних наук, доцент кафедри маркетингу, PR-технологій та логістики Чернігівського національного технологічного університету, народний депутат України
5.6. Страхування від нещасних випадків на транспорті в системі фінансово-економічної безпеки пасажирських залізничних компаній	<i>Панченко Олена Іванівна,</i> кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів, банківської справи та страхування Чернігівського національного технологічного університету
5.7. Трансдисциплінарна методологія дослідження економічної безпеки України та її регіонів в умовах глобалізації	<i>Гонта Олена Іванівна,</i> доктор економічних наук, професор, директор навчально- наукового інституту економіки Чернігівського національного технологічного університету

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ДЕТЕРМІНАНТИ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗРУШЕНЬ

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

*За загальною редакцією доктора економічних наук, професора
Ільчука Валерія Петровича*

Коректор
Комп'ютерна верстка і макетування

О. С. Смілова
Т. М. Колот

Підписано до друку 27.11.2018. Формат 60×84/16.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. – 25,11.
Тираж 300 пр. Замовлення № 441/18.

Редакційно-видавничий відділ Чернігівського національного технологічного університету
14035, Україна, м. Чернігів, вул. Шевченка, 95.
Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4802 від 01.12.2014 р.